

Rudolf Steiner

Zrkadlené Ja

**Bolonská prednáška –
filozofické základy antropozofie**

R. Steiner: Zrkadlené Ja

Vydanie a úvod Andreas Neider

Z nemeckého originálu:

„Das gespiegelte Ich

Der Bologna-Vortrag – die philosophischen Grundlagen der Anthroposophie“ GA 35

Rudolf Steiner Verlag, 3. vydanie 2010

preložil Martin Bobko, Bratislava 2011

OBSAH:

ÚVOD	4
PSYCHOLOGICKÉ ZÁKLADY A EPISTEMOLOGICKÝ NÁZOR ANTROPOZOFIE	8
DUCHOVNOVEDNÝ SPÔSOB POZOROVANIA NA ZÁKLADE ISTÝCH PSYCHOLOGICKY MOŽNÝCH SKUTOČNOSTÍ	9
ZÁŽITKY DUCHOVNÉHO BÁDATEĽA A EPISTEMOLÓGIA	16
PRÍLOHA	21
LISTY	21
AUTOREFERÁTY	23
CITÁTY.....	28
ODKAZY	38

Úvod

Dňa 8. apríla 1911 predniesol Rudolf Steiner jediný raz prednášku na medzinárodnom vedeckom kongrese, a to na IV. medzinárodnom filozofickom kongrese v Bologni. Ako k tejto jedinečnej udalosti došlo? Rudolf Steiner nebol v tejto dobe vo vedeckých kruhoch ako filozof vôbec uznávaný, hoci jeho filozofické spisy boli publikované už pred koncom 19. storočia.

V lete roku 1910 bola v Mníchove prvýkrát uvedená jeho prvá Mystérijná dráma. V jej prológu sa dve dámy zhovárajú o umení. Jedna z nich sa zmieni, že jej manžel, duševný bádateľ, cestuje na psychologický kongres, aby tam predniesol prednášku o svojom duchovnoviednom svetonázore. Vedel Rudolf Steiner už v lete o svojom vystúpení v Bologni? Dokázateľne až 30. decembra 1910 poslal list prezidentovi kongresu prof. Federigovi Enriquesovi, v ktorom sa na kongres prihlásil. Enriques bol profesorom matematiky a logiky v Ríme. V tomto liste sa Steiner zmieňuje, že prof. Otto Penzig zo Ženevy mu navrhol, aby sa zúčastnil na kongrese v Bologni. Penzig bol v tej dobe generálnym sekretárom Talianskej sekcie Teozofickej spoločnosti (T. S.) a vedúci pobočky v Ženeve. Steinerovi navrhol, aby na tomto kongrese zastupoval teozofický svetonázor. Penzig bol okrem toho profesorom botaniky a nemeckého pôvodu. Prostredníctvom svojho postavenia v Teozofickej spoločnosti poznal Rudolfa Steinera a oceňoval európsko-filozofický charakter jeho názorov, ktorý hral v diskusiách v rámci T. S. veľkú rolu. Neskôr sa Penzig predsa len priklonil k východnému smerovaniu T. S. pod vedením Annie Besantovej.

Rudolf Steiner k svojej žiadosti o účasť na kongrese pripojil aj prednášku, ktorú mal už písomne spracovanú. V tejto forme bola publikovaná v kongresových spisoch pod názvom „Psychologické základy a epistemologický názor teozofie“ (neskôr antropozofie) a Rudolf Steiner ju potom ako osobitný výťah šíril ďalej. Obsah tejto dnes nami nanovo vydávanej prednášky, ktorú počas kongresu pre krátkosť prideleného času mohol predniesť iba v zostručnenej forme, musel teda vypracovať už na jeseň roku 1910. Nevieme žiaľ presnejšie, kedy ho Penzig podnietil, aby sa na kongrese zúčastnil. Možno k tomu došlo už pri príležitosti prednášok, ktoré mal Rudolf Steiner v apríli 1910 v Ríme. Napočudovanie však, nikde v iných výkladoch, ktoré Rudolf Steiner uviedol v druhej polovici roka 1910 (či v prednáškach o „Psychológii“, alebo v nedokončených záznamoch o „Antropozofii“), nenachádzajú sa akékoľvek paralelné miesta s tým, čo bolo prednesené v Bologni. Rudolf Steiner teda zjavne obsah tejto prednášky vypracoval špeciálne na túto príležitosť.

V každom prípade prof. Enriques žiadosť a prednášku prijal a Rudolf Steiner za to ďakuje už v koncepte listu z 20. januára. Nakoľko prednáška v tlačenej forme prekračovala bežnú dĺžku, ponúkol, že sa bude podieľať na nákladoch na tlač. Dňa 1. marca 1911 posielala späť korektúry pre tlač a prosí o povolenie prednášku neskôr ďalej publikovať.

V apríli 1911 potom teda Rudolf Steiner spolu s Máriou von Sievers, ktorá sa pre dlhšie ochorenie zotavovala v Portose pri Terste, cestuje do Bologne, ktorú Mária von Sievers poznala už zo svojho predchádzajúceho pobytu v roku 1902. Steiner predtým v Prahe predniesol prednáškový cyklus o „Okultnej fyziológii“, bezprostredne po kongrese začal spolu s Immou von Eckhardtstein pracovať na *Antropozofickom duševnom kalendári*.

Než sa budeme venovať bližšie obsahu prednášky v Bologni, ešte zopár slov o ohlase, ktorý mala, a význame, aký neskôr mala pre samotného Rudolfa Steinera. Ako sme už spomenuli, bolo to jediný raz, keď mohol prednášať na vedeckom kongrese. Prednáška sa uskutočnila v rámci sekcie Filozofia náboženstiev. Na následnej diskusii sa okrem iných zúčastnil poľský platónsky výskumník W. Łutosławski, ktorého Rudolf Steiner poznal

prostredníctvom jeho kritickej recenzie *Tajnej vedy* z októbra 1910. Tento položil rad otázok, ktoré sa potom aj prediskutovali. Bližšie o tom píše Rudolf Steiner v autoreferáte svojej prednášky uvedenom v prílohe. Okrem tohto a ďalšieho autoreferátu existuje celý rad ďalších Steinerových výpovedí, ktoré dokladujú, ako vážne Rudolf Steiner túto prednášku bral, na jednom mieste ju dokonca stavia na roveň so svojou *Filozofiou slobody* (prednáška zo 6. januára 1923, pozri prílohu). Tieto výpovede sa nachádzajú v spisoch *Záhady filozofie* (1914) a *O záhadách duše* (1917) a v niektorých prednáškach z rokov 1915-1923. Všetky tieto pasáže sú uvedené v prílohe. Ukazujú, že Rudolf Steiner sa stále odvoláva len na tú jednu centrálnu pasáž na konci prednášky, ktorá dala názov aj nášmu novému vydaniu, totiž na skutočnosť, že Ja človeka sa nenachádza v tele, ale mimo neho, pri veciach, ktoré vníma, a telo tomuto Ja slúži len ako zrkadlo pre jeho vedomie. Okrem opisov antropozofickej cesty poznania s tromi stupňami imagináciou, inšpiráciou a intuíciou, o ktorých sa pojednáva v prvej časti ako o „psychologických základoch“, išlo mu teda hlavne o epistemologickú tematiku uvedenú v druhej časti.

Jedným z hlavných cieľov Rudolfa Steinera bolo vypracovanie duchovnovednej náuky o človeku. Ukazujú to jeho stále nové pokusy, ktoré začínajú už v roku 1909 štyrmi prednáškami o „Antropozofii“, potom v roku 1910 ústia do nedokončeného spisu *Antropozofia* a nakoniec v roku 1917 získavajú predbežnú podobu v knihe *O záhadách duše*. Rudolfovi Steinerovi pritom stále ide o spojenie medzi výsledkami prírodnej vedy a duchovnej vedy, alebo inak formulované, o poznanie spojitosti medzi telom, dušou a duchom. Aj filozoficky to bolo jeho najnaliehavejším zámerom, ním uznávaný Franz Brentano po počiatkových pokusoch o filozofické vysvetlenie tohto vzťahu nakoniec nevedel predložiť žiadne nové výsledky. Steiner v *O záhadách duše* v súvislosti s tu vystupujúcimi prekážkami v poznaní hovorí o „hraničných miestach poznania“. Jedno takéto hraničné miesto charakterizoval vo svojom vystúpení na filozofickom kongrese – totiž otázku, kde sa naše Ja vlastne nachádza. V tejto otázke spočíva tá podstatná novosť a jedinečnosť tejto prednášky. Pretože tento epistemologický prístup prekonáva predtým tematizované klasické rozštiepenie na poznávajúci subjekt a poznávaný objekt, ku ktorému si však vedomie napokon nemôže vytvoriť žiadny skutočný vzťah. Podľa tohto klasického názoru vedomie nedokáže preskočiť samé seba, a preto zostáva naveky od sveta oddelené. Toto rozdelenie je teraz prostredníctvom tohto novozvoleného prístupu prekonané tým, že subjekt, naše Ja, vôbec sa nenachádza v tele, ale mimo neho, pri samotných vnímaných objektoch, pričom telo mu slúži len ako zrkadlo, v ktorom sa môže stávať vedomé si seba samého.

Tento nový názor na vzťah tela a duše Steiner nazýva „relatívne voľným dynamickým spojením“. Uvedený pojem ďalej presnejšie nerozvádza. Tento dynamický vzťah tela a duše nepoukazuje však na nič iné ako na potom v roku 1917 v spise *O záhadách duše* prvýkrát vysvetlenú trojčlennosť ľudského organizmu. Podľa tohto vysvetlenia sa duša nachádza v trojakom (dynamickom) vzťahu k telu, pričom ako zrkadlo sa používa hlavne nervový systém a mozog, zatiaľ čo zmysly už fungujú ako časti vonkajšieho sveta. Tu teraz dochádza, ako to Rudolf Steiner sám predpovedal, k zhode s výsledkami prírodnej vedy, s ktorými prišla v posledných 20-tich rokoch predovšetkým neurobiológia. Pretože tieto výsledky jasne ukazujú na Rudolfom Steinerom popísanú zrkadlovú funkciu tela. Ide tu predovšetkým o tzv. „zrkadlové neuróny“, objavené v 90-tych rokoch minulého storočia tímom talianskych vedcov.

Pri otázke, ktoré oblasti mozgu sú zodpovedné za riadenie motorických činností, našli vedci okolo prof. Rizzolattiho na Univerzite v Parme v mozgu ľudoopíc príslušné neuróny,

ktoré sa aktivizovali vždy vtedy, keď opica siahala po oriešku ležiacom na stole. Výskumníci však náhodou pozorovali, že neuróny sa aktivizovali aj vtedy, keď po oriešku siahol výskumník a opica toto konanie len pozorovala. V mozgu pozorovateľa sa aktivizovali tie isté neuróny, ktoré boli aktívne pri vlastnom vykonávaní pozorovaného konania. Pozorovaný proces bol teda vnútorne prežívaný tak, ako keby pozorovateľ túto činnosť vykonával sám.

Rizzolati a jeho kolegovia si veľmi skoro uvedomili význam svojho objavu a pokúsili sa ho pomocou počítačovej tomografie preukázať aj u ľudí – a skutočne, u ľudí výskumníci objavili ešte v ďalších oblastiach mozgu bunky odteraz nazývané „mirror neurons (zrkadlové neuróny)“. Rýchlo sa ukázalo, že ľudský mozog nezrkadlí len činnosti, ktoré pozorujeme u druhých, ale i pocity. Celá oblasť empatie tak zrazu dostala biologický základ. Ak napríklad pozorujeme, ako druhý človek pociťuje bolesť, keď sa napríklad poreže do prsta, tak v našom mozgu sa aktivizuje tá istá oblasť, ktorá je aktívna u pozorovanej osoby. To znamená, že do konania a pocitov druhých ľudí sa môžeme vcítiť tým, že v nás telesne zrkadlíme mozgový proces, ktorý je základom tohto konania a pocitov týchto druhých ľudí. Kniha, vďaka ktorej sú v Nemecku od roku 2005 tieto objavy známe, aj sa podľa toho nazýva *Prečo cítim to, čo cítiš ty* a autorom je odborný lekár pre psychoterapeutickú medicínu na Univerzite vo Freiburgu prof. Joachim Bauer.

Len okrajovo nech je tu naznačené, aké mimoriadne dôsledky má zrkadlenie nie len motorických, ale i emocionálnych oblastí pre otázku vývoja v rannom detstve. Môžeme tak pochopiť, ako si malé dieťa osvojuje chápanie sveta tým, že telesne zrkadlí a vnútorne prežíva pohyby a emócie, ktoré sa vyjadrujú napr. výrazom tváre dospelého, jeho hlasu, postoja atď., ešte predtým, než disponuje schopnosťou myslieť. Ako výskum zrkadlových neurónov ukazuje, väčšina týchto zrkadliacich procesov prebieha bez nášho vedomého pričinenia.

Ako je však možné tento zrkadliaci proces vysvetliť? Tu prichádza prírodná veda so svojimi metódami k onému Rudolfom Steinerom nazvanému „hraničnému miestu poznania“, pretože ako sa môj mozog dozvie, čo sa deje v mozgu druhého človeka? K zrkadleniu vo fyzikálnom zmysle de facto nedochádza. Na tomto hraničnom mieste poznania dochádza Steiner k poznatku, že Ja človeka sa vlastne nachádza mimo tela, v istom zmysle v okolí pri pozorovaných dejoch. A v zrkadlových neurónoch sa teraz skutočne našli orgány, ktoré umožňujú uvedomenie si toho, čo takto vnímame.

Ďalej Steiner v roku 1917 vo svojom prelomovom spise *O záhadách duše* vysvetľuje, že Ja sa aj pri všetkých motorických pochodoch nachádza mimo tela a telo do istej miery riadi akoby zvonka, pričom motorické nervy rovnako ako sensorické nervy vnímania slúžia pohybujúcim sa údom. Preto v tejto súvislosti vždy hovoril aj o potrebe prekonania dualistického rozdelenia na sensorické a motorické nervy. Rizzolattiho objav jednoty sensorickej inteligencie, ktorú so zreteľom na pozorovanie druhých ľudí nazýva sociálnou inteligenciou, a motorickej inteligencie sa ukazuje ako úplne zhodujúci so Steinerovým názorom, pretože zrkadlové neuróny predstavujú práve oné centrá v mozgu, prostredníctvom ktorých si na jednej strane uvedomujeme to, čo pozorujeme, a na druhej strane spúšťame naše vlastné pohyby alebo emócie. Vnímanie a pohyb sa teda v mozgu realizujú tými istými neurónmi.

Sociálna inteligencia je preto aj novou výskumnou oblasťou v rámci neurobiológie, a tento pojem poukazuje na to, že aj v našom vedomí sme neustále spojení s našim okolím, ba dokonca emocionálne zviazaní. Neurobiológia tak upozorňuje na biologické faktory, ktoré človeka od prírody charakterizujú ako sociálnu, so svojim okolím spojenú bytosť a nie ako bytosť, ktorá sa môže rozvíjať jedine „bojom o prežitie“. V tomto ohľade sa tento výskum

jednoznačne nachádza na ceste k prekonaniu rozdelenia na subjekt a objekt, o čo išlo Steinerovi v jeho prednáške v Bologni.

Zároveň s týmito výsledkami neurobiológie však aj antropologický výskum, ktorý nasleduje fenomenologický prístup Brentanovho žiaka Edmunda Husserla (1859-1938), Maurice Merleau-Pontysa (1908-1961) a Hermanna Schmitza (ku ktorého žiakom patrí aj darmstadtský filozof Gernot Böhme), medzičasom sa dostal tak ďaleko, že v súvislosti s telom začína načrtávať tzv. „sférickú antropológiu“. Heidelbergský medik a filozof Thomas Fuchs vo svojom základnom diele *Telo-priestor-človek* z roku 2000 paradigmaticky zisťuje: „Práve v telesno-zmyslovom prežívaní nespočíva pôvodne žiadna protikladnosť subjektu a objektu, ale participatívny vzťah k svetu a prírode. [...] Duševné prežívanie – naše pocity, popudy, dojmy, vnemy atď. – ako také nie sú lokalizovateľné nikde v priestore nášho tela, ani v mozgu. Vôbec to nie je iba niečo v nás. Duševne sme pri veciach a ľuďoch, ktorých vnímame [...]“ (str. 20/21). Fuchsovým cieľom je preto „pochopiť človeka v jeho okolí, telesne preniknutom ním samým.“ Aj tu sa stretáva antropológia s antropozofiou, ktorá Ja človeka nelokalizuje do tela, ale do okolia, a preto z hľadiska náuky o človeku môžeme hovoriť aj o „okolitom Ja“.

Nakoniec poukážme ešte na niektoré ďalšie Steinerove vyjadrenia uvedené v prílohe, ktoré na jednej strane uľahčujú pochopenie jeho výkladov v Bologni, na druhej strane však navodzujú nové otázky. Už vo výkladoch v záverečnej kapitole *Záhad filozofie* je výpoveď Bolonskej prednášky rozšírená, pretože v Bolonskej prednáške sa Steiner odvoláva na príklad z matematiky, v *Záhadách* je však zrejmé, že mu ide práve o oblasť zmyslového vnímania. Vo verejnej prednáške zo dňa 24.3.1916 potom dopĺňa, že telo slúži vnímaniu v okolí sa nachádzajúceho Ja a že toto vnímanie sa uskutočňuje tak, ako vnímanie farieb a tónov. Tu sa stáva zrejmým aj význam prvej časti Bolonskej prednášky. Stupne vyššieho poznania nie sú totiž ničím iným ako postupným uvedomovaním si Ja mimo tela, to znamená bez telesného základu.

Iba okrajovo nech je zmienené, že Bolonská prednáška nastoľuje množstvo otázok, ktoré nie sú zodpovedané ani doplňujúcimi Steinerovými výpoveďami. Napríklad sa natíska otázka, akú rolu v zrkadlovom vzťahu Ja k fyzickému telu hrajú ostatné bytostné články, teda astrálne telo a éterické telo. V akom vzťahu sú k tomuto zrkadliacemu procesu? Môžeme sa tiež pýtať, kde sa Ja nachádza, ak sa neodovzdáva žiadnemu zmyslovému vnímaniu, ale napríklad len číta knihu alebo si vnútorne tvorí predstavy bez toho, aby pritom zvonka niečo vnímalo.

Nezávisle na týchto pokračujúcich otázkach sa však ukazuje, že tento pohľad na jedinečný vzťah Ja k telu, prvýkrát publikovaný v Bolonskej prednáške v roku 1911, by dnes mohol umožniť omnoho plodnejší dialóg s vedou, pretože v zmysle už vyššie citovanej „sférickej antropológie“ Thomasa Fuchsa sa dopĺňajú antropozofické pohľady Rudolfa Steinera s výsledkami antropologického výskumu obdivuhodne konkrétnym spôsobom. A toto nové vydanie Bolonskej prednášky chce v prvom rade podnietiť vedenie takéhoto dialógu, pretože tak vzniká nádej, že rozdelenie na subjekt a objekt, ktoré vedomie človeka oddeľuje od jeho okolia a ktoré je spoluzodpovedné za dnešný stav nášho sveta, môže byť jedného dňa predsa len prekonané.

Andreas Neider

Psychologické základy a epistemologický názor antropozofie

Úlohou, ktorú by som si chcel v nasledujúcom výklade pred seba postaviť, má byť povedať niečo o vedeckom charaktere a hodnote duchovného prúdu, ktorému dnes ešte v širokých kruhoch existuje sklon upierať titul „vedecký“. Tento duchovný prúd nesie vzhľadom na rozličné pokusy, ktoré sa svojim spôsobom v našej dobe podnikli, názov *teozofia* (antropozofia). S týmto názvom boli v dejinách filozofie spojené určité duchovné smery, ktoré sa v priebehu ľudského kultúrneho života z času na čas vždy opäť vynárajú a s ktorými sa to, čo sa v tomto výklade má predostrieť, žiadnym spôsobom nezhoduje, hoci sa to tak v niektorých súvislostiach môže zdať. Preto má v tomto výklade prichádzať do úvahy iba to, čo sa dá charakterizovať ako osobitý spôsob myslenia, a to bez ohľadu na názory, ktoré sú možné vo vzťahu k mnohému, čo sa zvykne označovať za „teozofiu“. – Iba ak sa budeme držať tohto uhla pohľadu, bude možné, aby sme presnejšie vyjadrili to, ako sa dá nahliadať na vzťah duchovného smeru, ktorý tu máme na mysli, k vedecko-filozofickým predstavám dneška.

Spočiatku sa má vec tak – to sa musí bezvýhradne priznať, – že to, čo sa zvyčajne nazýva „teozofiou“, už len pokiaľ ide o chápanie poznania sa iba ťažko dá dať do súladu so všetkým tým, čo sa dnes považuje za „vedu“ a „poznanie“ a čo prinieslo a bezpochyby ešte prinesie také bohaté požehnanie pre ľudskú kultúru. Posledné storočia viedli k tomu, že za „vedecké“ sa uznáva iba to, čo sa pozorovaním, experimentom a ich spracovaním ľudským intelektom dá kedykoľvek každým človekom bez všetkého následne preskúšať. Pritom sa z vedeckého skúmania musí vylúčiť všetko, čo má význam len v rámci subjektívneho prežívania ľudskej duše. Sotva sa dnes bude dať poprieť, že filozofické chápanie poznania sa už dávno prispôbilo vyššie charakterizovanej vedeckej predstave. Najlepšie to je možné vidieť na výskumoch, ktoré sa v našej dobe zaoberajú otázkou, čo môže byť predmetom možného ľudského poznania a kde si toto poznanie musí priznať svoje hranice. Bolo by zbytočné, keby som na tomto mieste chcel vyššie vyslovené tvrdenie doložiť náčrtom dnešných epistemologických výskumov. Chcel by som zdôrazniť len cieľ týchto výskumov. Pri nich sa predpokladá, že pochopenie podstaty poznávacieho procesu vyplynie zo vzťahu človeka k vonkajšiemu svetu a že potom na základe takto chápaného poznania sa dá charakterizovať rozsah toho, čo je vedecky poznateľné. Hoci sa jednotlivé epistemologické smery môžu od seba ešte veľmi líšiť, tak ak vyššie uvedenú charakteristiku pochopíme dostatočne široko, budeme v nej môcť nájsť to, čo majú jednotlivé filozofické smery spoločné.

Chápanie poznania v tom, čo je tu mienené ako *antropozofia*, je také, že sa to javí ako odporujúce tomu, čo sme charakterizovali vyššie. Antropozofia poníma poznanie ako niečo, čo nevyplynie bezprostredne z pozorovania ľudskej bytosti a jej vzťahu k vonkajšiemu svetu. Na základe spoľahlivých skutočností duševného života verí, že smie tvrdiť, že poznanie nie je niečo hotové, ukončené, ale niečo plynúce, schopné vývoja. Verí, že smie poukázať na to, že za okruhom normálne vedomého duševného života sa nachádza iný, do ktorého človek môže preniknúť. A je potrebné zdôrazniť, že týmto duševným životom sa nemá na mysli to, čo sa dnes zvykne označovať za „podvedomie“. Toto „podvedomie“ môže byť predmetom vedeckého výskumu; z hľadiska zvyčajných výskumných metód môže byť skúmané ako objekt. S tým stavom duše, o ktorom tu chceme hovoriť, nemá to nič do činenia. V rámci *tohto* stavu duše žije človek rovnako vedome, logicky sa kontrolujúc, ako vedome žije v horizonte bežného vedomia. Tento duševný stav sa však najprv prostredníctvom určitých duševných cvičení, duševných zážitkov musí vytvoriť. Nie je možné ho predpokladať ako danú skutočnosť ľudskej bytosti. V tomto duševnom stave vystupuje niečo, čo sa smie označiť za ďalší rozvoj ľudského

duševného života bez toho, aby pri tomto ďalšom rozvoji prestala sebakontrola a ostatné znaky vedomého duševného života.

Teraz by som chcel najprv tento duševný stav charakterizovať a potom ukázať, ako sa to, čo sa prostredníctvom neho získa, môže začleniť do dnešného vedeckého chápania poznania. Mojou prvou úlohou teda bude ukázať metódu zmieneného duchovného smeru na základe možného duševného vývoja. Prvý diel môjho výkladu môžeme nazvať:

Duchovnovedný spôsob pozorovania na základe istých psychologicky možných skutočností

To, čo je tu charakterizované, má sa považovať za duševné zážitky, ktoré je možné *zažiť*, ak sa v ľudskej duši vytvoria určité podmienky. Epistemologickú hodnotu týchto duševných zážitkov zistíme až po ich jednoduchom opise.

Za „duševné cvičenia“ môžeme označiť to, čo je potrebné vykonať. Začne sa tým, že duševné obsahy, ktoré sa zvyčajne považujú len za odrazy vonkajších skutočností, uchopia sa z iného hľadiska. V pojmoch a ideách, ktoré si človek tvorí, chce spočiatku mať niečo, čo môže byť odrazom alebo prinajmenšom symbolom niečoho, čo sa nachádza mimo týchto pojmov a ideí. Duchovný bádateľ v tu mienenom zmysle hľadá duševné obsahy, ktoré sú podobné pojmom a ideám bežného života alebo vedeckého výskumu; avšak najprv ich neposudzuje vo vzťahu k ich poznávacej hodnote pre to, čo je objektívne, ale nechá ich žiť vo vlastnej duši ako činné sily. V istom zmysle ich ako duchovné zárodky vloží do materskej pôdy duševného života a čaká v úplnom duševnom pokoji na ich pôsobenie na duševný život. Potom môže pozorovať, ako sa pri *opakovanom* vykonávaní takéhoto cvičenia stav duše naozaj mení. Musíme však výslovne zdôrazniť, že opakovanie je to, čo je dôležité. Pretože nejde o to, aby sa v duši prostredníctvom obsahu pojmov odohrávalo niečo na spôsob poznávacieho procesu v bežnom zmysle, ale ide o reálny proces v duševnom živote. V tomto procese pôsobia pojmy nie ako zložky poznania, ale ako reálne sily; a ich pôsobenie je založené na často *opakovanom* uchopovaní duševného života tými istými silami. A predovšetkým je všetko založené na tom, že pôsobenie v duši, ktoré bolo dosiahnuté prostredníctvom zážitku s nejakým pojmom, je ako také stále opäť uchopované rovnakou silou. Preto sa najviac dosiahne prostredníctvom meditácií o tom istom obsahu, ktoré sa vykonávajú dlhšie časové obdobie a opakujú sa v určitý čas. Dĺžka takej meditácie nie je až taká podstatná. Môže byť veľmi krátka, ak naozaj prebieha v absolútnom duševnom pokoji a úplnej uzavretosti duše pred všetkými vonkajšími dojmami a všetkou bežnou rozumovou činnosťou. Dôležitá je izolácia duševného života s naznačeným obsahom. Tu musíme povedať, pretože to má byť jasné, že vykonávanie takýchto cvičení u nikoho nevyžaduje narušenie jeho bežného života. Čas, ktorý je na to potrebný, má spravidla k dispozícii každý človek. Ak sa cvičenia vykonávajú správne, tak zmena, ktorá prostredníctvom *týchto cvičení* v duševnom živote nastane, nemá najmenší vplyv na konštitúciu vedomia, ktorá je potrebná pre normálny ľudský život. (Skutočnosť, že v dôsledku toho, aký človek už raz je, dochádza k preháňaniu a bizarnostiam, ktoré sú negatívne, na podstate veci nič nemení.)

Na opísanú činnosť duše je však väčšina pojmov zo života najmenej použiteľná. Všetky duševné obsahy, ktoré sa v uvedenej miere vzťahujú na niečo objektívne, čo sa nachádza mimo nich, majú pri charakterizovaných cvičeniach zanedbateľný účinok. Naopak do úvahy prichádzajú najmä také *predstavy, ktoré môžeme označiť za symboly*. Najplodnejšie sú tie, ktoré sa živým spôsobom súhrnne vzťahujú na rôzny obsah. Vezmime ako empiricky dobrý

príklad to, čo Goethe nazval svojou ideou „prarastliny“. Môžeme poukázať na to, ako raz na základe rozhovoru so Schillerom v niekoľkých ťahoch nakreslil symbolický obraz tejto „prarastliny“. A tiež povedal, že ten, kto si tento obraz vo svojej duši oživí, bude v ňom mať niečo, z čoho je prostredníctvom zákonitých modifikácií možné vymyslieť všetky možné formy, aké *možnosti bytia* v sebe nesú. Spočiatku môžeme o objektívnej poznávacej hodnote takejto „symbolickej prarastliny“ rozmýšľať akokoľvek, ak ju však v naznačenom zmysle necháme v duši žiť, ak na jej pôsobenie na duševný život v pokoji počkáme, potom nastúpi niečo z toho, čo môžeme nazvať zmeneným stavom duše. Predstavy, ktoré duchovní bádatelia môžu nazvať v tomto ohľade použiteľnými symbolmi, môžu sa niekedy javiť ako naozaj zvláštne. Tejto zvláštnosti sa môžeme zbaviť, ak uvážime, že takéto predstavy na nesmú posudzovať podľa ich pravdivostnej hodnoty vo zvyčajnom zmysle, ale je potrebné dívať sa na to, ako tieto predstavy pôsobia ako reálne sily v duševnom živote. Duchovný bádateľ totiž nekladie dôraz na to, čo obrazy použité na duševné cvičenie *znamenajú*, ale čo človek pod ich vplyvom v duši zažije. Môžeme tu, prirodzene, spomenúť iba niekoľko jednotlivých príkladov účinných symbolických predstáv. Rozmýšľajme v mentálnom obraze o ľudskej bytosti tak, že nižšia prirodzenosť človeka príbuzná so zvieracou organizáciou sa vo vzťahu k človeku ako duchovnej bytosti ukáže prostredníctvom symbolického útvaru pozostávajúceho zo zvieracej podoby a na ňu postavenej nanajvýš idealizovanej ľudskej formy (niečo ako kentaurus). Čím obraznejšie, živšie a obsažnejšie sa symbol ukáže, tým je to lepšie. Tento symbol pôsobí za uvedených podmienok na dušu tak, že po určitom – avšak dlhšom – čase duša v sebe pociťuje vnútorné životné procesy posilnené, pohyblivé, vzájomne sa objasňujúce. Starým, dobre použiteľným symbolom je takzvaná „merkúrska palica“, to znamená predstava priamky, okolo ktorej sa špirálovito vinie krivka. Je však potrebné si takýto útvar znázorniť ako silový systém, približne tak, že pozdĺž priamky prebieha silový systém, ktorému zákonite v špirále zodpovedá iný so zodpovedajúco menšou rýchlosťou. (Konkrétne je možné si na základe toho predstaviť rast rastlinnej stonky a k tomu patriace nasadzovanie listov pozdĺž tejto stonky; alebo i obraz elektromagnetu. Ďalej takýmto spôsobom vyplynie aj obraz ľudského vývoja, schopnosti, zväčšujúce sa počas života, symbolizované priamkou, rozmanitosť dojmov zodpovedajúca priebehu špirály, a tak ďalej.) – Mimoriadne významné môžu byť matematické útvary, pokiaľ sú v nich videné symboly svetových procesov. Dobrým príkladom je takzvaná „Cassiniho krivka“ s jej troma útvarmi: eliptickej formy, lemniskáty a formy pozostávajúcej z dvoch prislúchajúcich ramien. V takomto prípade je dôležité predstavu prežiť tak, že matematickej zákonitosti zodpovedajúcemu prechodu jednej krivkovej formy do druhej v duši zodpovedajú určité pocity.

K týmto cvičeniam sa potom pridávajú ďalšie. Existujú tiež v symboloch, avšak takých, ktoré zodpovedajú predstavám vyjadriteľných v slovách. Pomyslime si na múdrosť, ktorá sa živo a tkajúco predstavuje v poriadku svetových úkazov, symbolizovaná svetlom. Múdrosť, ktorá sa prežíva v obetavej láske, sprístupnená zmyslom prostredníctvom tepla, ktoré vzniká v prítomnosti svetla. Z takýchto predstáv môžeme formovať vety, ktoré *tiež majú len symbolický charakter*. Takýmto vetám sa duševný život môže oddávať v meditácii. Úspech závisí v podstate od stupňa, aký človek dosiahne vo vzťahu k duševnému pokoji a izolácii duševného života v rámci symbolu. Ak sa dostaví úspech, tak pozostáva z toho, že duša sa cíti akoby vyzdvihnutá z telesnej organizácie. Nastáva u nej niečo ako zmena pociťovania svojho bytia. Ak uznáme, že človek sa v normálnom živote cíti tak, že jeho vedomý život sa akoby z jednoty vychádzajúc špecifikuje podľa predstáv, ktoré pochádzajú z dojmov v jednotlivých zmysloch, tak v dôsledku cvičení sa duša cíti preniknutá zážitkom samej seba, ktorého časti

ukazujú menej náhle prechody než napríklad predstavy farieb a tónov v rámci bežného horizontu vedomia. Duša má zážitok, že sa môže stiahnuť do oblasti vnútorného bytia, za ktorú vďačí úspechu cvičení a ktorá bola pred vykonávaním cvičení prázdna, nevnímateľná.

Predtým, než sa dosiahne takýto vnútorný zážitok, dôjde k rôznym prechodom v duševnom stave. Jeden takýto prechod sa ohlási v pozornom – cvičením dosiahnuteľnom – sledovaní okamihu, keď sa človek prebudí zo spánku. Môže tu zreteľne cítiť, ako z nejakého jemu predtým neznámeho niečoho zasahujú zákonitým spôsobom sily do skladby telesnej organizácie. Cíti, akoby v spomienkovej predstave, *dozvuk* pôsobení, ktoré z tohto niečoho počas spánku boli činné na telesnej organizácii. A ak si človek ešte k tomu osvojil schopnosť prežívať toto charakterizované niečo v rámci svojej telesnej organizácie, bude mu jasný rozdiel vo vzťahu tohto niečoho k telu počas bdenia a počas spánku. Nemôže potom nič iné ako povedať, že toto niečo je počas bdenia v tele, počas spánku však *mimo* tela. Človek len s týmto „dnu“ a „vonku“ nemôže spájať zvyčajné priestorové predstavy, ale musí nimi pomenúvať špecifické zážitky, ktoré má duša, ktorá prešla charakterizovanými cvičeniami.

Cvičenia sú intímneho duševného charakteru. U každého človeka sa tvoria v individuálnej forme. Ak sa s nimi raz začalo, táto individuálnosť vyplynie z príslušnej duševnej praxe vykonávanej na základe priebehu cvičení. Čo sa však ukáže s nevyhnutnou nutnosťou, je pozitívne vedomie o živote v realite, ktorá je oproti vonkajšej telesnej organizácii samostatná a nadzmyslového druhu. Pre jednoduchosť nazvime človeka, ktorý hľadá charakterizované duševné zážitky, „duchovným bádateľom“. U takéhoto duchovného bádateľa ide o jasné, presnej sebakontroly podriadené vedomie toho, že základom zmyslovo vnímateľnej telesnej organizácie je nadzmyslová organizácia a je možné prežívať sa v rámci nej tak, ako sa normálne vedomie prežíva v rámci fyzickej telesnej organizácie (Tu je možné zmienené cvičenia načrtnúť len *v princípe*. Podrobný výklad sa nachádza v mojej knihe „Ako sa dosahujú poznatky o vyšších svetoch?“)

Príslušným pokračovaním cvičení prechádza toto charakterizované niečo do v istom zmysle duchovne organizovaného stavu. Vedomiu sa stane jasným, že stojí podobným spôsobom vo vzťahoch k nadzmyslovému svetu, ako prostredníctvom zmyslov stojí v poznávacom vzťahu k zmyslovému svetu. Je úplne samozrejmé, že voči tvrdeniu o takomto poznávacom vzťahu nadzmyslovej časti ľudskej bytosti k okoliu existujú celkom pochopiteľné závažné pochybnosti. Môžeme byť náchylní všetko, čo sa takto zažije, odkazovať do oblasti ilúzie, halucinácie, autosugescie a tak ďalej. Teoretické vyvrátenie takýchto pochybností *musí* byť v podstate prirodzene nemožné. Pretože tu sa nemôže jednať o teoretickú diskusiu o existencii nadzmyslového sveta, ale iba o možné zážitky a pozorovania, ktoré sa preukazujú vedomiu presne tým istým spôsobom ako pozorovania, ktoré sú sprostredkované vonkajšími zmyslovými orgánmi. Preto pre príslušný nadzmyslový svet nemôže byť uplatňovaný žiaden iný druh uznania ako je ten, ktorý človek prejavuje voči svetu farieb, tónov a podobne. Je potrebné len zohľadniť, že potom, keď sú cvičenia vykonávané správnym spôsobom, predovšetkým s nikdy neslabnúcou sebakontrolou, duchovnému bádateľovi sa *v bezprostrednom zážitku* preukáže rozdiel medzi predstavovanou nadzmyslovou skutočnosťou a vnímanou nadzmyslovou skutočnosťou s rovnakou istotou, ako sa vo vzťahu k zmyslovému svetu preukazuje rozdiel medzi predstavovaným kusom horúceho železa a tým, ktorého sa človek skutočne dotkne. Práve s ohľadom na rozdiel medzi halucináciou, ilúziou a nadzmyslovou skutočnosťou si duchovný bádateľ prostredníctvom svojich cvičení osvojuje stále neomylnjšiu prax. Samozrejmé je však i to, že uvažujúci duchovný bádateľ musí byť

mimoriadne kritický voči jednotlivým nadzmyslovým pozorovaniam, ktoré vykonáva. A vlastne nikdy vo vzťahu k pozitívnym výsledkom nadzmyslového výskumu nebude môcť hovoriť inak ako s výhradou: toto alebo ono bolo pozorované; a kritická obozretnosť, s ktorou sa to vykonáva, oprávňuje k predpokladu, že každý, kto sa prostredníctvom príslušných cvičení vie priviesť do vzťahu k nadzmyslovému svetu, bude pozorovať to isté. Rozdiely v údajoch jednotlivých duchovných bádateľov nemôžu byť v skutočnosti chápané nijako inak než ako vzájomne sa odlišujúce údaje rôznych cestujúcich, ktorí navštívili a popisujú tú istú krajinu.

V mojej knihe „Ako sa dosahujú poznatky o vyšších svetoch?“ som v súlade so zvyklosťami tých, ktorí boli na tomto istom poli činní ako duchovní bádatelia, ten svet, ktorý sa popísaným spôsobom vynorí na horizonte vedomia, nazval „imaginatívny svet“. Tomuto označeniu, použitému čisto ako technický výraz, musí sa vyhýbať všetko, čo by azda mohlo poukazovať na nejaký „vymyslený“ svet. Slovo „imaginatívny“ má poukazovať len na kvalitatívny stav duševného obsahu. Tento duševný obsah je svojou *formou* podobný „imagináciám“ zvyčajného vedomia, iba s tým rozdielom, že v rámci fyzického sveta sa imaginácia nevzťahuje bezprostredne na niečo skutočné, kým imaginácie duchovného bádateľa sa dajú rovnako jednoznačne priradiť niečomu nadzmyslovo skutočnému, ako sa napríklad vo fyzickom svete dá jednoznačne priradiť farebná predstava niečomu objektívne skutočnému.

S „imaginatívnym“ svetom a jeho poznaním však duchovný bádateľ urobil len prvý krok. A prostredníctvom neho sa z nadzmyslového sveta nedá zažiť viac ako len jeho vonkajšia stránka. Potrebný je ďalší krok. Ten spočíva v ešte ďalšom prehíbení duševného života, než aký sa uvažoval v prvom kroku. Duchovný bádateľ si musí vypracovať schopnosť prostredníctvom intenzívnej koncentrácie na ten duševný život, ktorý mu zo symbolov vyplýva, *obsah* symbolov zo svojho vedomia úplne odstrániť. V rámci vedomia potom musí udržať už len proces, ktorému bol jeho duševný život podriadený, keď sa venoval symbolom. V istom druhu reálnej abstrakcie sa musí obsah symbolického predstavovania odhodiť a vo vedomí musí zostať len *forma prežívania* na symboloch. Tým sa odstráni nereálny symbolický charakter predstavovania, významný len pre prechodný stupeň duševného vývoja, a vedomie urobí predmetom meditácie vnútorné tkanie duševného života. Čo môžeme o takomto procese opisne povedať, má sa k reálnemu duševnému zážitku v skutočnosti tak, ako slabý tieň k predmetu, ktorý tento tieň vrhá. Čo sa v opise ukazuje ako jednoduché, nadobudne svoje významné účinky prostredníctvom použitej psychickej energie.

Takýmto spôsobom dosiahnuté tkanie v duševnom obsahu môžeme nazvať reálnym sebanahliadaním. Pritom sa spoznáva ľudské vnútro, nie len prosto reflexiou na seba samé ako nositeľa zmyslových dojmov a myšlienkového spracovania týchto zmyslových dojmov, ale spoznáva sa Ja, aké je, bez vzťahu k zmyslovému obsahu; prežíva sa v sebe samom ako nadzmyslová realita. Toto prežívanie nie je také, aké prežíva Ja, keď v bežnom sebazpozorovaní je pozornosť odvedená od toho, čo je poznávané v okolí, a zameraná na poznávajúce Ja. V tomto prípade sa obsah vedomia do istej miery stále viac zmenšuje do bodu „Ja“. Toto sa nedeje pri reálnom sebanahliadaní duchovného bádateľa. Pri tomto je duševný obsah v priebehu cvičení stále bohatší. Pozostáva zo života v zákonitých súvislostiach a Ja sa cíti nie ako pri prírodných zákonoch, ktoré sú abstrahované z javov okolitého sveta, *mimo* tkaniva zákonov, ale pociťuje sa *vnútri* týchto zákonov; prežíva sa ako *v jednote* s nimi.

Nebezpečenstvo, ktoré môže vzniknúť v tomto štádiu cvičení, je v tom, že pri nedostatku skutočnej sebakontroly cvičiaci príliš skoro verí, že dosiahol pravý výsledok, a potom ako vnútorný život pociťuje len dozvuk symbolických predstáv. Takéto niečo je, samozrejme,

bezcné a nesmie sa zamieňať za vnútorný život, ktorý nastúpi v pravom okamihu a ktorý sa skutočne rozvážnemu cvičencovi vyjadrí tým, že hoci ukazuje plnú realitu, tak sa žiadnej predtým známej realite nerovná.

Pre takto dosiahnutý vnútorný život je teraz možné nadzmyslové poznanie, ktoré v sebe nesie vyšší stupeň istoty než prosté imaginatívne poznanie. Na tomto bode duševného vývoja sa dostavuje nasledovné: Vnútorné prežívanie sa postupne naplňa obsahom, ktorý do duše prichádza z vonka, podobným spôsobom ako obsah zmyslových vnemov z vonkajšieho fyzického sveta cez zmysly. Iba s tým rozdielom, že naplňanie nadzmyslovým obsahom je bezprostredným životom s týmto obsahom. Ak chceme použiť porovnanie so skutočnosťou bežného života, môžeme povedať: Spojitosť Ja s duchovným obsahom je teraz prežívaná tak, ako spojitosť Ja so spomienkovou predstavou uchovanou v pamäti. Rozdiel je len v tom, že obsah toho, s čím je človek teraz spojený, nedá sa porovnať s ničím predtým zažitým a nemôže byť vzťahovaný na niečo minulé, ale iba na niečo prítomné. Ak pri týchto slovách nemyslíme na nič iné než na to, čo sme tu charakterizovali, môžeme takýto druh poznania nazvať „prostredníctvom inšpirácie“. Tento výraz som použil ako technický termín v mojej knihe „Ako sa dosahujú poznatky o vyšších svetoch?“.

Pri tomto „poznání prostredníctvom inšpirácie“ sa teraz objavuje nový zážitok. Spôsob, akým sa človek stáva vedomý si duševného obsahu, je totiž celkom subjektívny. Spočiatku sa obsah vôbec neukazuje ako objektívny. Človek si je o ňom *istý* ako o niečom prežitom, ale necíti sa byť s ním konfrontovaný. To nastáva až potom, keď ho človek prostredníctvom duševnej energie v sebe do istej miery zhustí. Až tak sa stane tým, čo človek môže objektívne nahliadať. V tomto procese duše však človek postrehne, že medzi fyzickou telesnou organizáciou a oným niečím, čo človek prostredníctvom cvičení od tejto telesnej organizácie oddelil, ešte sa niečo nachádza. Ak chceme mať pre tieto veci pomenovania, môžeme, ak s týmito pomenovaniami nespájame niečo fantastické, ale iba to, čo tu charakterizujeme, použiť tie, ktoré sa zaužívali v takzvanej „teozofii“. Tu sa to niečo, v čom Ja žije ako v niečom od telesnej organizácie nezávislom, nazýva astrálne telo, a to, čo sa ukazuje medzi týmto astrálnym telom a fyzickým organizmom, nazýva sa éterické telo. (Pričom sa, samozrejme, nemá na mysli „éter“ modernej fyziky.)

Z éterického tela pochádzajú teraz sily, prostredníctvom ktorých sa Ja dostane do stavu, že je schopné subjektívny obsah inšpirovaného poznania premeniť na objektívne nahliadanie. Akým právom, môžeme sa z dobrých dôvodov spýtať, príde duchovný bádateľ k tomu, že toto nahliadanie vzťahuje na nadzmyslový duchovný svet a nepovažuje to len za výtvor seba samého? – Nemal by na to žiadne právo, keby ho éterické telo, ktoré pri svojom psychickom procese prežíva, k tomu vo svojej vnútornej zákonitosti s objektívnou nutnosťou nenútilo. Tak to však je. Pretože éterické telo je prežívané ako sútok všetko zahŕňajúcej zákonitosti makrokozmu. Pritom nie je dôležité, koľko z tejto zákonitosti sa duchovnému bádateľovi stane skutočným obsahom vedomia. To príznačné je v tom, že v bezprostrednom poznání je jasné: Éterické telo nie je nič iné ako stlačený, svetovú zákonitosť v sebe zrkadliaci obraz kozmickej zákonitosti. U duchovného bádateľa sa poznanie o éterickom tele spočiatku nevzťahuje na to, aký obsah tento útvar zo súhrnu všeobecnej svetovej zákonitosti odzrkadľuje, ale na to, čo tento obsah je.

Oprávnené pochybnosti, ktoré zvyčajné vedomie spočiatku musí voči duchovnému výskumu naniest, sú okrem mnohých iných ešte nasledujúce. Môžeme sa na výsledky tohto výskumu pozrieť (ako sú zverejnené v dnešnej literatúre) a povedať: To, čo je tu popisované ako obsah nadzmyslového poznania, predsa pri bližšom skúmaní sa neukazuje ako nič iné než

len kombinácie bežných predstáv pochádzajúcich zo zmyslového sveta. – A tak to v skutočnosti je. (Aj v znázornení vyšších svetov, ktoré som ja sám v mojej „Teozofii“ a „Tajnej vede“ smel ukázať, nenájdeme, ako sa zdá, nič iné než len kombinácie predstáv vzatých zo zmyslového sveta, keď je vývoj Zeme znázorňovaný kombináciami entít tepla, svetla a tak ďalej.) – Voči tomu je však potrebné uviesť nasledovné. Keď duchovný bádateľ chce svoje zážitky vyjadriť, je nútený to, čo zažil v nadzmyslovej sfére, znázorniť pomocou *prostriedkov* zmyslového predstavovania. Jeho zážitok potom nie je možné chápať tak, ako keby bol totožný s jeho vyjadrovacími prostriedkami, ale tak, že tieto vyjadrovacie prostriedky len používa ako slová pre neho nutného *jazyka*. Obsah jeho zážitku *nemôžeme* hľadať vo výrazových prostriedkoch, to znamená v predstavách sprístupnených zmyslovému vnímaniu, ale v spôsobe, ako tieto výrazové prostriedky používa. Rozdiel medzi jeho znázorneniami a fantazijným kombinovaním zmyslových predstáv je skutočne len v tom, že fantazijné kombinovanie pochádza zo subjektívnej ľubovôle, znázornenie duchovného bádateľa však spočíva na cvičení dosiahnutom vžití sa do nadzmyslovej zákonitosti. Tu je však potrebné hľadať i dôvod, prečo je také ľahké znázornenia duchovného bádateľa pochopiť mylne. Užho je totiž naozaj menej dôležité to, čo hovorí, ale *ako* hovorí. V tomto „ako“ sa nachádza odlesk jeho nadzmyslových zážitkov. Ak niekto namieta, že potom by predsa to, čo duchovný bádateľ hovorí, nemalo žiaden bezprostredný vzťah k bežnému svetu, potom treba povedať, že spôsob znázornenia je naozaj dostačujúci pre praktické potreby vysvetlenia zmyslového sveta z nadzmyslovej sféry a skutočné zaoberanie sa zisteniami duchovného bádateľa prehlbuje pochopenie zmyslového behu sveta.

Môže sa vzniesť iná námietka. Môžeme sa spýtať: Ako tvrdenia duchovného bádateľa súvisia s obsahom bežného vedomia? Bežné vedomie tieto tvrdenia predsa nedokáže skontrolovať. – Práve toto tvrdenie je v *princípe* nesprávne. Na bádanie v nadzmyslovom svete, na vyhľadávanie jeho skutočností je potrebný stav duše, ktorý je možné dosiahnuť iba pomocou charakterizovaných cvičení. Nie však na kontrolu. Keď duchovný bádateľ svoje zážitky odovzdal, tak na kontrolu stačí bežná nepredpojatá logika. Nepredpojatá logika bude môcť v princípe rozhodovať vždy, pretože ak je pravda to, čo duchovný bádateľ hovorí, potom sú vývoj sveta a vývoj života, tak ako sa zmyslovo odohrávajú, pochopiteľné. Nie je dôležité, za čo človek zážitky duchovného bádateľa spočiatku považuje. Môže v nich vidieť hypotézy, regulatívne princípy (v zmysle Kantovej filozofie). Stačí ich len aplikovať na zmyslový svet a človek určite uvidí, ako tento svet vo svojom vývoji potvrdí všetko, čo duchovný bádateľ tvrdí. (To, samozrejme, neplatí nijako inak než v princípe; v jednotlivostiach môžu, samozrejme, tvrdenia takzvaných duchovných bádateľov obsahovať tie najväčšie omyly.)

K ďalšiemu zážitku duchovného bádateľa môže dôjsť, iba ak cvičenia pokračujú ešte ďalej. Toto pokračovanie musí byť založené na tom, že duchovný bádateľ *po dosiahnutí sebanahliadania* je schopný toto pomocou energetickej sily vôle potlačiť. Dušu musí uvoľniť od všetkého, čo ešte bolo dosiahnuté ako neskorší účinok jeho cvičení opierajúcich sa o vonkajší zmyslový svet. Symbolické predstavy sú kombinované zo zmyslových predstáv; tkanie Ja v sebe pri dosiahnutom inšpiratívnom poznaní je síce bez obsahu symbolov, avšak predsa je to účinok cvičení, ktoré boli vykonávané pod ich vplyvom. Ak inšpiratívne poznanie takto už aj vytvorí bezprostredný vzťah Ja k nadzmyslovému svetu, tak čisté nahliadanie tohto vzťahu môže byť predsa len privedené ešte ďalej. To sa udeje pomocou energického potlačenia dosiahnutého sebanahliadania. Ja sa po tomto potlačení nájde buď vo vzťahu k prázdnote, v tomto prípade v cvičeniach musí pokračovať. Alebo sa ešte bezprostrednejšie než pri inšpiratívnom poznaní nájde konfrontované s tým, čo je bytostné v nadzmyslovom svete. Pri

inšpiratívnom poznaní sa ukazuje iba *vzťah* nadzmyslového sveta k Ja; pri tu charakterizovanom druhu poznania je Ja úplne vyradené. Ak chceme tento stav duše vyjadriť spôsobom prispôbeným bežnému vedomiu, môžeme povedať: Vedomie sa odteraz prežíva ako javisko, na ktorom bytostný nadzmyslový obsah nie je predstavovaný, ale sám sa predstavuje. (Tento druh poznania som v mojej knihe „Ako sa dosahujú poznatky o vyšších svetoch?“ nazval „intuitívne poznanie“, pričom sa musí odhliadnuť od zvyčajného pojmu „intuícia“, ktorým sa chce označiť každé bezprostredné pocitové prežívanie obsahu vedomia.)

Prostredníctvom intuitívneho poznania sa bezprostrednému vnútornému duševnému pozorovaniu ukáže zmenený celý vzťah, v ktorom sa človek ako „duša“ pociťuje ku svojej telesnej organizácii. Pred duchovnú nahliadacu schopnosť v istom zmysle vystúpi éterické telo ako v sebe diferencovaný nadzmyslový organizmus. A človek rozpoznáva jeho diferencované články ako istým presným spôsobom priradené k údom fyzickej telesnej organizácie. Éterické telo pociťuje ako primárne a fyzické telo ako jeho odraz, ako niečo sekundárne. Horizont vedomia sa ukazuje určovaný zákonitým pôsobením éterického tela. Vzájomné usporiadanie javov na tomto horizonte vyplýva z pôsobenia diferencovaných článkov éterického tela smerom k jednote. Základom éterického tela je všetko zahŕňajúca kozmická zákonitosť; základom zjednocovania jeho pôsobenia je sklon vzťahovať sa na niečo ako na stredobod. A *obrazom* tohto sklonu k jednote je fyzické telo. Tak sa fyzické telo ukazuje ako vyjadrenie svetového Ja, ako sa éterické telo ukazuje ako vyjadrenie makrokozmickej zákonitosti.

Jasnejším sa stane to, čo tu znázorňujeme, ak niečo povieme o jednej osobitej skutočnosti vnútorného života duše. Súvisí to s pamäťou. Duchovný bádateľ v dôsledku oddelenia Ja od telesnej organizácie prežíva spomienku inak než bežné vedomie. Jemu sa spomienka, ktorá je inak značne nediferencovaným dejom, rozkladá na čiastkové fakty. Spočiatku pociťuje ťah po zážitku, ktorý sa má spomínať tak, ako nasmerovanie pozornosti nejakým určitým smerom. Zážitok je pritom naozaj analogický priestorovému pozeraniu sa na vzdialený predmet, na ktorý sa človek najprv pozrel, od ktorého potom zrak odvráti a opäť k nemu zrak privráti. Podstatné pritom je, že tento zážitok, ktorý núti k tomu, aby sa stal spomienkou, je prežívaný ako niečo, čo zostalo stáť vzdialene na časovom horizonte a čo sa nezíska prosto z hĺbok dolného duševného života. Toto obrátenie zraku k zážitku, tisnúcemu sa do spomienky, je najprv len subjektívny dej. Ak sa teraz spomienka naozaj dostaví, potom duchovný bádateľ cíti, že je to odpor fyzického tela, ktoré pôsobí ako zrkadliaca plocha a ktoré to prežité vyzdvihuje do objektívneho sveta predstáv. V dôsledku toho duchovný bádateľ pri spomienkovom procese spočiatku cíti dianie, ktoré (subjektívne vnímateľné) prebieha v éterickom tele a ktoré sa stane *jeho* spomienkou prostredníctvom odzrkadľovania na fyzickom tele. Prvá skutočnosť spomínania by teraz dávala len nesúvislé zážitky Ja; tým, že sa každá spomienka odzrkadľuje prostredníctvom ponorenia do života fyzického tela, stáva sa časťou zážitkov Ja.

Z toho všetkého je zrejmé, že duchovný bádateľ vo svojom vnútornom prežívaní dôjde k poznaniu toho, ako je základom zmyslového človeka nadzmyslový človek. Vedomie tohto nadzmyslového človeka sa nesnaží dosiahnuť pomocou špekulácií a konečných úsudkov na základe bezprostredne daného sveta, ale tým, že stav duše premení tak, že duša sa vyzdvihne z vnímania zmyslového k reálnemu spoluprežívaniu nadzmyslového. Tak duchovný bádateľ dôjde k poznaniu duševného obsahu, ktorý sa preukazuje ako bohatší, obsažnejší než obsah bežného vedomia. Tu je možné len načrtnúť, k čomu vedie táto cesta ďalej, pretože podrobné znázornenie by vyžadovalo rozsiahle dielo. Vnútro duše sa duchovnému bádateľovi stane producentom, tvorcom toho, čo predstavuje jednotlivý ľudský život vo fyzickom svete. A tento

tvorca sa prejavuje tak, že do svojho života reálne votkal sily nie jedného života, ale mnohých životov. To, čo môžeme považovať za reinkarnáciu, opakovanie pozemských životov, stane sa naozaj pozorovateľné. Pretože skúsenosť o vnútornom jadre ľudského života ukazuje v istom zmysle vnorenie navzájom súvisiacich ľudských osobností. A tieto môžu byť pociťované iba vo vzťahu toho, čo bolo predtým, a toho, čo bolo potom. Pretože nasledujúca osobnosť sa vždy ukazuje ako výsledok nejakej inej. Vo vzťahu jednej osobnosti k druhej nie je ani kontinuita; je to skôr taký vzťah, ktorý sa vyjadruje v za sebou nasledujúcich pozemských životoch, ktoré sú oddelené medziobdobiami čisto duchovnej existencie. Obdobia, v ktorých duchovné bytostné jadro človeka bolo vtelené vo fyzickej telesnej organizácii, vnútornému duševnému pozorovaniu sa ukazujú ako odlišné od období nadzmyslovej existencie tým, že pri tých prvých sa prežívanie duševného obsahu javí ako premietané na pozadí fyzického života, pri tých druhých však ako ponorené do nadzmyselná tiahnuceho sa do neurčita. Vo vzťahu k takzvanej reinkarnácii tu nechceme uviesť nič iné ako len istý druh pohľadu v perspektíve, ktorá sa otvára na základe uvedených pozorovaní. Kto pripustí možnosť, že ľudské Ja sa môže vžiť do nadzmyslovo-názorného bytostného jadra, nebude môcť viac považovať ani za nepochopiteľné, že pri širšom pohľade do tohto bytostného jadra sa jeho obsah ukazuje ako diferencovaný a že z tejto diferenciacie vyplýva duchovný obraz radu existenčných foriem prebiehajúcí do minulosti. To, že tieto existenčné formy v sebe nesú svoje časové údaje, je možné pochopiť pomocou analógie s bežnou spomienkou. Zážitok vystupujúci v spomienke nesie vo svojom obsahu tiež svoj časový údaj. Skutočná, prísnu sebakontrolou podporená „spätná spomienka“ na minulé existenčné formy je však ešte ďaleko vzdialená od oného školenia duchovného bádateľa, ktoré bolo popísané vyššie, a nazhromaždia sa ešte veľké ťažkosti vnútorného duševného života predtým, než sa dosiahne dokonale. Napriek tomu sa nachádza v priamom pokračovaní popísanej cesty poznania. Tu som chcel len do istej miery opísať skúsenosťou získané skutočnosti vnútorného duševného pozorovania. Preto som aj reinkarnáciu popísal iba ako takú. Je však možné ju doložiť i teoreticky. To som urobil v mojej „Teozofii“ v kapitole „Karma a reinkarnácia“. Tam som sa pokúsil ukázať, ako určité výsledky novšej prírodnej vedy „domyslené do konca“ vedú k predpokladu idey reinkarnácie človeka.

Pre uvažovanie o celkovom charaktere človeka z predchádzajúceho vyplýva, že jeho bytosť sa môže stať pochopiteľnou, ak na ňu nahliadame ako na výsledok pôsobenia štyroch článkov: 1. fyzickej telesnej organizácie, 2. éterického tela, 3. astrálneho tela a 4. „Ja“, ktoré sa tvorí v astrálnom tele a ukazuje sa prostredníctvom vzťahu bytostného jadra k fyzickej organizácii. Ďalšiemu členeniu týchto štyroch životných prejavov celkového človeka sa v rámci jednej prednášky nemôžeme venovať. Tu som chcel ukázať len *základ* duchovného výskumu; o ďalšie rozvinutie som sa pokúsil po prvé metodicky v spise „Ako sa dosahujú poznatky o vyšších svetoch?“, a po druhé systematicky v mojej „Teozofii“ a mojej „Tajnej vede v obryse“.

Zážitky duchovného bádateľa a epistemológia

Pomocou tu uvedených výkladov je možné poznať, že základom v správnom zmysle chápanej antropozofie je vnútorne prísne systematizovaná vývojová cesta ľudskej duše a bolo by omylom myslieť si, že v duši duchovného bádateľa žije niečo z toho, čo by sme v bežnom živote mohli označiť za entuziazmus, extázu, uchvátenie, vidinu a tak ďalej. Práve v dôsledku zámeny tu charakterizovaného duševného stavu s takýmito stavmi musia vznikáť nedorozumenia, ktoré môžu byť vznášané proti pravej antropozofii. Po prvé touto zámenou sa

vzbudzuje predstava, ako keby v duši duchovného bádateľa existovalo vytrhnutie spod sebakontroly vedomia, istý druh úsilia o bezprostredné, inštinktívne nahliadanie. Je to však naopak. A od toho, čo sa bežne nazýva extázou, vidinou a predovšetkým zvyčajným jasnovidectvom, je duševný stav duchovného bádateľa vzdialený ešte viac než bežné vedomie. Aj samotné také duševné stavy, aké má na mysli napríklad Shaftesbury, sú hmľistými vnútornými svetmi v porovnaní s tými, o ktoré sa cvičeniami usiluje pravý duchovný bádateľ. Shaftesbury sa nazdáva, že cez „chladný rozum“ bez vytrhnutia mysle cesta k hlbším poznatkom nevedie. Pravý duchovný výskum berie celý vnútorný duševný aparát logiky a vlastnej rozvahy so sebou, keď sa pokúša preniesť vedomie zo zmyslovej sféry do nadzmyslovej. Preto voči nemu ani nemôže byť namietané, že racionálnu zložku poznania neberie do úvahy. Svoj obsah však *po* vnímaní nemôže myšlienkovu spracovať v pojmoch, pretože pri svojom vychádzaní zo zmysloveho sveta racionálnu zložku neustále berie so sebou a akoby kosť nadzmyslovej skúsenosti ju v každom nadzmyslovom vneme drží ako integrovanú súčasť neustále pri sebe.

Tu je, prirodzene, nemožné dať duchovný výskum do súvisu s rozličnými dnešnými epistemologickými smermi. Preto – zároveň skusmo – chceme sa pokúsiť niektorými – viac skratkovitými – poznámkami poukázať na epistemologický názor a jeho vzťah k duchovnému výskumu, voči ktorému musí pociťovať tie najväčšie ťažkosti. Možno nie je neskromné poukázať na to, že úplný základ na diskusiu medzi filozofiou a antropozofiou je možné nájsť v mojich spisoch „Pravda a veda“ a „Filozofia slobody“.

Pre dnešnú epistemológiu sa stále viac stalo istým druhom axiómy, že v obsahoch vedomia môžu existovať spočiatku len obrazy, či dokonca len „symboly“ (Helmholz) transcendentnej skutočnosti. Nie je tu potrebné diskutovať o tom, ako kritická filozofia a fyziológia („špecifické zmyslové energie“, názory Johanna Müllera a jeho nasledovníkov) spolupôsobili, aby takúto predstavu urobili zdanlivo nespornou. „Naivný realizmus“, ktorý v úkazoch horizontu vedomia vidí niečo iné ako subjektívnych reprezentantov niečoho objektívneho, vo filozofickom vývoji 19. storočia sa považoval za navždy prekonanú vec. Avšak z toho, čo je základom tejto predstavy, takmer so samozrejmosťou vyplýva odmietnutie teozofického hľadiska. Kritický názor môže, pravda, toto hľadisko považovať len za nemožné preskočenie hraníc nachádzajúcich sa v podstate vedomia. Ak chceme nesmierne veľký, dômyselný charakter kritickej epistemológie vyjadriť jednoduchou formuláciou, môžeme povedať: Kritický filozof vidí v skutočnostiach horizontu vedomia spočiatku predstavu, obrazy alebo symboly a možný vzťah k tomu, čo je transcendentne vonkajšie, vie nájsť iba *vnútri* mysliaceho vedomia. Vedomie totiž nemôže preskočiť samé seba, nemôže von zo seba, aby sa ponorilo do transcendentna. Takáto predstava má skutočne v sebe niečo, čo sa zdá byť ako samozrejmé. A predsa – je založená na predpoklade, ktorý je potrebné len rozpoznať, aby sa odmietol. Znie to, pravda, takmer paradoxne, keď sa subjektívnemu idealizmu, ktorý sa vyjadruje v opísanej predstave, vyčíta skrytý materializmus. A predsa nemôžeme inak. To, čo tu môžeme povedať, môžeme názorne vysvetliť pomocou jedného porovnania. Vezmime pečaťný vosk a pečaťou doň vytlačme nejaké meno. Meno so všetkým, čo pri tom prichádza do úvahy, prešlo z pečate do vosku. To, čo z pečate do vosku prejsť nemôže, je kov pečate. Postavme teraz na miesto vosku duševný život človeka a na miesto pečate transcendentno. Ihneď sa stane zrejším, že o nemožnosti prechodu transcendentna do predstavy môžeme hovoriť len vtedy, ak objektívny obsah transcendentna nemyslíme duchovne, čo by potom znamenalo rozmýšľať o ňom v analógii s menom úplne prevzatým do vosku. Pri kritickom idealizme však musíme urobiť predpoklad, že o obsahu transcendentna je potrebné rozmýšľať

v analógii s kovom pečate. K tomu však nemôžeme dôjsť nijako inak, než len ak urobíme skrytý materialistický predpoklad, že transcendentno musí byť prijaté do predstavy prostredníctvom materiálne mysleného deja. V prípade, že transcendentno je duchovné, je myšlienka jeho prijatia predstavou úplne možná.

K ďalšiemu posunu oproti jednoduchej skutočnosti vedomia dochádza zo strany kritického idealizmu tým, že necháva mimo pozornosti to, aký faktický vzťah existuje medzi obsahom poznania a „Ja“. Ak totiž vopred predpokladáme, že „Ja“ s obsahom svetových zákonov, privedených do ideí a pojmov, stojí mimo transcendentna, potom bude samozrejmé, že toto „Ja“ sa nedokáže preskočiť, to znamená, musí ustavične zotrvať mimo transcendentna. Tento predpoklad je však pri porovnaní s nezaujatým pozorovaním skutočností vedomia predsa len neudržateľný. Pre jednoduchosť tu najskôr poukážeme na obsah svetovej zákonitosti, pokiaľ je táto vyjadriteľná v matematických pojmoch a vzorcoch. Vnútorne zákonitá súvislosť matematických vzorcov sa získa vnútri vedomia a potom sa aplikuje na empirické skutočnosti. Nedá sa nájsť žiadny rozdiel medzi tým, čo vo vedomí žije ako matematický pojem, keď toto vedomie svoj obsah vzťahuje na empirickú skutočnosť, alebo ak si tento matematický pojem sprítomní v čisto matematickom, abstraktnom myslení. To však ale neznamená nič iné, než že Ja so svojimi matematickými predstavami nestojí mimo transcendentnej matematickej zákonitosti vecí, ale v nej. A preto epistemologicky dospejeme k lepšej predstave o „Ja“, ak si ho nepredstavíme ako nachádzajúce sa vnútri telesnej organizácie a dojmy k nemu nenecháme prichádzať „zvonka“, ale ak „Ja“ premiestnime do samotnej zákonitosti vecí a v telesnej organizácii budeme vidieť len niečo ako zrkadlo, ktoré prostredníctvom organickej telesnej činnosti tomuto Ja zrkadlí späť tkanie tohto Ja odohrávajúce sa mimo tela v transcendentne. Ak sme si raz vzhľadom na matematické myslenie osvojili myšlienku, že „Ja“ nie je v tele, ale mimo neho, a organická telesná činnosť predstavuje len živé zrkadlo, z ktorého sa v transcendentne nachádzajúci život „Ja“ zrkadlí, tak túto myšlienku môžeme pokladať za epistemologicky pochopiteľnú aj pre všetko ostatné, čo vystupuje na horizonte vedomia. – A potom viac nemôžeme povedať, že „Ja“ musí preskočiť samé seba, keď sa chce dostať do transcendentna, ale musíme uznať, že bežný empirický obsah vedomia má sa k tomu, čo ľudské bytostné jadro skutočne vnútorne prežíva, tak, ako sa má zrkadlový obraz k bytosti, ktorá sa pozoruje v zrkadle. – Pomocou takejto epistemologickej predstavy by sa teraz spor medzi prírodnou vedou so sklonom k materializmu a duchovným výskumom predpokladajúcim duchovno mohol naozaj jednoznačným spôsobom urovnať. Pretože prírodnému výskumu by sa uvoľnila cesta, keby zákony telesnej organizácie mohol skúmať bez toho, aby sa do toho miešalo nejaké duchovné myslenie. Ak chceme spoznať, podľa akých zákonov tento zrkadlový obraz vzniká, sme odkázaní na zákony tohto zrkadla. Od tohto zrkadla závisí, ako sa pozorujúci zrkadlí. Deje sa to rôznym spôsobom podľa toho, či máme ploché zrkadlo, konvexné alebo konkávne. Podstata toho, čo sa zrkadlí, však sa nachádza mimo zrkadla. Tak by sme mohli v zákonoch, ktoré vyplývajú z prírodného výskumu, vidieť základy pre utváranie empirického vedomia, a do týchto zákonov by sa nemiešalo nič z toho, čo má duchovná veda povedať o vnútornom živote ľudského bytostného jadra. V rámci prírodného výskumu sa človek bude vždy právom brániť proti vnášaniu čisto duchovných hľadísk. A na poli tohto výskumu je len prirodzené, že sa viac sympatizuje s vysvetleniami, ktoré sú stavané mechanicky, než s duchovnými zákonmi. Predstava ako nasledujúca *musí* byť sympatická tomu, kto žije v jasných prírodovedných predstavách: „Skutočnosť vedomia prostredníctvom podráždenia mozgových buniek nie je podstatne iného rádu ako skutočnosť gravitácie viazanej na hmotu.“ (Moritz Benedikt) V každom prípade je takýmto vysvetlením

dané exaktne metodologicky to, čo je prírodovedecky mysliteľné. Toto vysvetlenie je prírodovedecky obhájiteľné, kým hypotézy o bezprostrednej regulácii organických procesov psychickými vplyvmi sú prírodovedecky neudržateľné. Vyššie charakterizovaná základná epistemologická myšlienka však môže v celom rozsahu toho, čo je prírodovedecky zistiteľné, vidieť len zariadenia, ktoré slúžia na zrkadlenie vlastného duševného bytostného jadra človeka. Toto bytostné jadro však nie je možné umiestniť do vnútra fyzického organizmu, ale do transcendentna. A duchovný výskum by sa potom mal chápať ako spôsob, ako sa vžiť do podstaty toho, čo sa zrkadlí. Samozrejme, spoločný základ zákonov fyzického organizmu a onoho nadzmyslového zostane potom ležať za protikladom „podstata a zrkadlo“. Ale to iste nie je žiadna nevýhoda pre prax vedeckého pozorovania smerom na obe strany. Pri charakterizovanom pridržiavaní sa protikladov by sa pozorovanie rozdelilo na dva prúdy, ktoré by sa vzájomne objasňovali a vysvetľovali. Pretože je, pravda, potrebné konštatovať, že vo fyzickej organizácii nemáme do činenia so zrkadliacim aparátom nezávislým v *absolútnom zmysle* od toho, čo je nadzmyslové. Zrkadliaci aparát sa totiž predsa len musí považovať za výsledok nadzmyslovej bytosti, ktorá sa v ňom zrkadlí. Voči relatívnej vzájomnej nezávislosti jedného a druhého vyššie uvedeného spôsobu pozorovania sa musí ako doplnok postaviť ďalší, idúci do hĺbky, ktorý je schopný nahliadať syntézu zmyslového a nadzmyslového. Zjednotenie oboch prúdov si môžeme predstaviť ako dané ďalším možným vývojom duševného života smerom k charakterizovanému intuitívnemu poznaniu. Až v rámci *tohto* poznania existuje možnosť prekonať tento protiklad.

Môžeme dokonca povedať, že epistemologicky nepredpojaté úvahy uvoľňujú cestu pre správne chápanú antropozofiu. Pretože vedú k tomu, že za teoreticky pochopiteľnú sa považuje možnosť, že ľudské bytostné jadro má bytie nezávislé od fyzickej organizácie. A že názor bežného vedomia, že na Ja je potrebné dívať sa ako na bytosť nachádzajúcu sa absolútne vnútri tela, je potrebné považovať za *nevyhnutnú* ilúziu bezprostredného duševného života. Na Ja – s celým ľudským bytostným jadrom – môžeme sa dívať ako na bytosť, ktorá svoj vzťah k objektívnemu svetu prežíva vnútri nej samej a ktorá svoje zážitky prijíma z telesnej organizácie ako zrkadlové obrazy predstavového života. Oddelenie ľudského bytostného jadra od telesnej organizácie sa, pravdaže, nesmie myslieť priestorovo, ale musí sa považovať za relatívne voľné dynamické spojenie. Potom sa vyrieši aj zdanlivý rozpor, ktorý by sa azda mohol objaviť medzi tým, čo je tu povedané, a tým, čo bolo vyššie poznamenané o podstate spánku. V bdelom stave je ľudské bytostné jadro do fyzickej organizácie včlenené tak, že prostredníctvom svojho dynamického vzťahu k nej sa v nej zrkadlí; v stave spánku k zrkadleniu nedochádza. Pretože bežné vedomie v zmysle tu uvedených epistemologických úvah je umožnené iba vďaka zrkadleniu (vďaka zrkadleným predstavám), tak počas spánkového stavu sa ukončí. Duševný stav duchovného bádateľa je možné chápať len tak, že v tomto duševnom stave je ilúzia bežného vedomia prekonaná a získaný je východiskový bod duševného života, ktorý reálne zažíva ľudské bytostné jadro vo voľnom oddelení od telesnej organizácie. Všetko ďalšie, čo sa potom cvičeniami dosiahne, je len hlbšie vrývanie sa do transcendentna, kde sa Ja bežného vedomia skutočne nachádza, hoci si zároveň toho ako také nie je vedomé.

Duchovný výskum je týmto preukázaný ako epistemologicky možný. Túto možnosť, samozrejme, uzná len ten, kto vie prijať názor, že takzvaná kritická epistemológia môže svoje tvrdenie o nemožnosti preskočenia vedomia obhajovať len vtedy, ak nechápe ilúziu o uzavretosti ľudského bytostného jadra v telesnej organizácii a prijímania dojmov zmyslami. Som si vedomý, že mojimi epistemologickými vysvetleniami sú podané len obrysované náznaky.

Napriek tomu bude hádam možné z týchto náznakov rozpoznať, že to nie sú útržkovité nápady, ale vyplývajú z vypracovaného základného epistemologického názoru.

Príloha

Listy

FEDERIGOVI ENRIQUESOVI

Berlín, 30. decembra 1910

Vážený pán profesor!

Prof. Dr. O Penzig v Ženeve mi navrhol, aby som sa zúčastnil IV. medzinárodného filozofického kongresu v Bologni a prihlásil sa v rámci tohto zhromaždenia predniesť prednášku, ktorá sa bude zaoberať podstatou toho svetonázoru, ktorý sa dnes v určitých kruhoch nazýva teozofiou. Dovoľujem si preto reagovať na túto radu a prihlásiť sa na kongres a v nemeckom jazyku na kongrese predniesť priloženú prednášku „O psychologických základoch a epistemologickom názore teozofie“.

Z podstaty veci vyplýva, že táto prednáška sa môže danou témou zaoberať len v obrysoch. Napriek krátkosti som sa snažil vec uchopiť tak, že aspoň do istej miery sa ukáže najmä vzťah teozofie k filozofii. Fakt, že toto v rámci krátkej prednášky práve s ohľadom na danú tému spôsobuje ťažkosti, môže hádam ospravedlniť spôsob spracovania. Som si vedomý, že niektorých dôležitých vecí sa môžem len dotknúť a letmo ich naznačiť.

Dúfajme, že prednáška sa k Vám dostane ešte v termíne určenom kongresovými stanovami.

V nadväznosti na toto si dovoľujem prihlásiť na kongres aj slečnu Máriu v. Sievers z Berlína. Je to tá osobnosť, ktorá popri mne vedie prácu Nemeckej sekcie Teozofickej spoločnosti.

S úctou

Dr. Rudolf Steiner

FEDERIGOVI ENRIQUESOVI

[koncept listu] Berlín, 20. januára 1911

Vážený pán profesor!

Týmto by som Vám chcel vysloviť veľké poďakovanie za Váš priateľský list, ktorý mi oznamuje prijatie mojej prednášky na IV. medzinárodnom filozofickom kongrese. Chápem, že dĺžka textu prekračuje priestor vymedzený jednému prednášajúcemu. Preto prijímam Váš návrh prevziať dodatočné náklady na tlač. Ak však čas vôbec

[tu je koncept prerušený]

FEDERIGOVI ENRIQUESOVI

Berlín, 1. marca 1911

Vážený pán profesor!

V prílohe posielam prezretú korektúru mojej rozpravy „O psychologických základoch a epistemologickom názore teozofie“ pre Zborník IV. medzinárodného filozofického kongresu.

Smel by som poprosiť o určitý počet separátnych výtlačkov rozpravy? (Smel by som snád' predpokladať, že po publikovaní v kongresovom zborníku môžem rozpravu neskôr uviesť vo forme brožúry?)

S úctou

Dr. Rudolf Steiner

Autoreferáty

Teozofia a duchovný život dneška

Zo všetkých stanovísk týkajúcich pozorovania sveta, ktoré na IV. medzinárodnom filozofickom kongrese boli zastúpené, považujú mnohí súčasníci to teozofické za najmenej vedecké. Tejto skutočnosti sa niet čo diviť. Pretože mnohé, čo sa v čase, keď to prvýkrát vystúpi, považuje za fantastické a nepodložené, v neskoršej epoche sa stáva uznanou, často dokonca samozrejmom pravdou. Ak sa aj teraz teozofia používa ako označenie duchovných prúdov, ktoré už často v kultúrnom vývoji vystupovali, potom tak, ako bola na tomto kongrese v krátkej prednáške charakterizovaná, predstavuje úplne nový duchovný smer. Chce byť otvorením brány do nadzmyslového sveta. A tento svet nechce nájsť nejakým prosto špekulatívnym myslením, ale cez skutočné vnímanie, ktoré je ľudskej duši prístupné rovnako ako vnímanie fyzických zmyslov. Sme zvyknutí na názor, že takéto duchovné vnímanie vystupuje v duši len v stavoch videnia, extázy a že u ľudí ním obdarených nemôže podliehať žiadnej vedeckej kontrole. Preto mu ani nechceme prikladať žiadnu inú hodnotu než osobných zážitkov jednotlivých ľudských indivíduí. S týmto druhom duševných zážitkov nemá moderná teozofia nič spoločné. Moderná teozofia ukazuje, že v ľudskej duši driemu sily, ktoré v bežnom živote a aj vo vonkajšej vede nevyhádzajú najavo. Tieto sily sa môžu prebudiť meditáciou a energickou koncentráciou vnútorného pocitového a vôľového života. Aby k tomu duša dospela, musí sa vedieť uzavrieť pred všetkými vonkajšími dojmami a aj voči všetkému, čo z takýchto vonkajších dojmov uchováva pamäť. Meditácia je intenzívnym oddaním sa duše predstávám, citom a pocitom tak, že človek nerozvinie vedomie o tom, čo tieto predstavy alebo pocity znamenajú pre fyzický svet, ale tak, že tieto sa vnútri duševného života ukážu ako sily, ktoré dušu súčasne prežarujú a tak z jej hĺbok vyzdvihnú sily, ktorých si človek v bežnom vedomí nie je vedomý. Pôsobenie tohto vnútorného ponorenia je také, že vďaka nemu si človek začne byť vedomý duchovnej reality svojej vlastnej bytosti, o ktorej inak nemá žiaden vnem. Predtým, než s takýmito cvičeniami začne, pozná sa ako bytosť, ktorá prostredníctvom telesných orgánov vie niečo o sebe a o svete. Po takýchto cvičeniach vie, že v sebe môže rozvinúť život aj bez toho, aby mu jeho telesné orgány takéto život sprostredkovali. Vie, že sa duchovne môže oddeliť od svojho fyzického tela a že v dôsledku tohto oddelenia nemusí upadnúť do stavu bezvedomia. A takéto poznanie nedosiahne len o sebe, ale aj o nadzmyslovom svete, ktorý sa bežnému poznaniu skrýva za fyzicko-zmyslovým svetom a v ktorom sa nachádzajú pravé príčiny tohto fyzicko-zmyslového sveta.

Týmto spôsobom človek aj spozná, že on ako duševno-duchovná bytosť takisto pochádza z toho, čo je duševno-duchovné, ako on ako fyzická bytosť pochádza zo svojich fyzických predkov. Musí len pociťovať, že duševno-duchovná bytosť, z ktorej pochádza, je *on sám*, kým svojich fyzických predkov od seba odlišuje. Tým sa mu otvorí výhľad na opakované pozemské životy. Prostredníctvom skutočného pozorovania sa naučí chápať, že ľudský život sa vskutku skladá zo života duše vo fyzickom tele medzi narodením a smrťou a že nato nasleduje duchovná existencia, ktorá je spravidla podstatne dlhšia než fyzická. Po tomto duchovnom bytí musí opäť nasledovať fyzické vtelenie, a tak ďalej, až pokým s pozemským cieľom nie je naplnený aj priebeh fyzických vtelení.

Táto idea opakovaných pozemských životov (reinkarnácií) sa dnes nutne musí väčšine našich súčasníkov javiť ako paradoxná, ba groteskná. Ale bude to s ňou tak, ako s ideou Francesca Rediho, ktorý pred niekoľkými storočiami ako prvý proti odporu svojich súčasníkov

obhajoval myšlienku, že životný zárodok nemôže vzniknúť kombináciou neživých látok, ale iba ako potomok živej bytosti rovnakého druhu. Čo sa pred niekoľkými storočiami ľuďom zdalo ako vymyslená idea Francesca Rediho, dnes platí ako všeobecne uznaná pravda.

Tým sme poukázali len na jeden s mnohých výsledkov modernej teozofie. Väčšina nedorozumení, ktoré sa voči nej prejavujú, pochádza z toho, že ľudia si myslia, že chce byť znovuoobnovením budhizmu. Tým *nie* je v tej podobe, akú nadobudla na Západe. Pretože aj keby nikdy žiaden budhizmus neexistoval, tak charakterizovaný rozvoj vyšších poznávacích síl v duši by musel viesť k nájdeniu teozofických právd.

Západná teozofia vo svojej modernej forme nechce byť náboženstvom ani založiť žiadne náboženstvo, ale chce byť rozšírením vedy do oblasti nadzmyslového sveta. Tým sa nestane sama náboženstvom, ale nástrojom na hlbšie pochopenie náboženského života. Ako takýto nástroj pristupuje ku kresťanstvu; a ukazuje sa jej, že v kresťanstve ležia hĺbky života, ktoré môžu byť nájdené, ak sa k nemu človek približuje s vedou o nadzmyselne. Ukazuje sa, ako odôvodnenie kresťanstva môže byť pochopené len ako čin, ktorý pochádza z nadzmyslového sveta a ktorý svoje lúče vrhol do fyzického historického vývoja ľudstva. Práve tým, že spoznáme, ako *človek* svoj plný pozemský život završuje v opakovaných vteleniach, vystúpi do popredia nadľudská, božská prirodzenosť Krista. Pravému nadzmyslovému pozorovaniu sa ukazuje, že Kristova bytosť bola vo fyzickom tele prítomná iba *raz*. A od udalosti na Golgote je spojená s vývojom ľudstva na Zemi. Najvyšší vrchol nadzmyslového pozorovania spočíva v tom, že v duchovnom svete spoznáme Krista ako usmerňujúcu silu. Čím viac duša vyvinie nadzmyslové poznávacie sily, tým bližšie dôjde ku Kristovej bytosti. Teozofia v žiadnom prípade nenarúša náboženskú vieru kresťana, ale upevňuje ju, keď ju vyzdvihuje na nadzmyslovo-vedeckú pravdu. Ak v bežnej vede môže byť podstata kresťanstva pre mnohých ľudí pochybná, tak vedecko-duchovnému pozorovaniu sa stáva neotrasiteľnou pravdou. Teozofiou ako nástrojom budú pravdy obsiahnuté v evanjeliách ešte len môcť byť videné v pravom svetle.

Pre tých, ktorí teozofický duchovný smer sledovali, odkedy bol v r. 1875 Teozofickou spoločnosťou založený, môže sa zdať prekvapujúce, že sa tu z teozofického hľadiska o kresťanstve hovorí týmto spôsobom. Pretože ľudia sa domnievajú, že hlavné učenia teozofie sa stotožňujú s orientálnymi náboženskými systémami, predovšetkým s brahmanizmom a budhizmom. A tiež je pravda, že dnes ešte veľa zástancov teozofie ju vykresľuje spôsobom, ktorý takýto názor na ňu oprávňuje. Avšak musíme povedať, že prví zakladatelia teozofie podstatu kresťanstva nepochopili a že toto aj dnes ešte mnoho dôležitých predstaviteľov teozofie nechápe. Teozofia samotná musí najskôr dosiahnuť určitý stupeň, aby poznala, že kresťanstvo neznamena len pokrok voči všetkým predchádzajúcim náboženským systémom, ale že skutočne v pravom zmysle všetky ostatné náboženstvá v sebe zjednocuje, ak sa chápe správne.

Teozofia nemôže byť náboženstvom ako takým; ale je cestou k úplnému pochopeniu náboženstva, ako je i cestou k pravému pochopeniu prírody a ducha. Pretože toto sa neuznáva, tak dnes ešte teozofii vystávajú protivníci ako na strane nábožensky zmýšľajúcich, tak i na strane protinábožensky zameraných osobností. Tí prví mienia, že prostredníctvom teozofie môžu svoje náboženstvo stratiť. Pri správnom zahĺbení sa do teozofie poznajú, že pravá zbožnosť sa teozofiou stratí rovnako málo, ako málo sa prostredníctvom vedeckého pozorovania stratí nádhera prírodných úkazov.

Tí druhí veria, že teozofia musí zasa viesť späť ku slepej viere. Skutočným oboznámením sa s teozofiou by sa mohli presvedčiť, že priebeh ľudských dejín nie je sledom

omylov, ale rozvíjaním pravdy. Dôjdu k poznaniu, že pravá veda tie najkrajšie kvety ľudského duchovného života – totiž náboženského – nechápe tak, že ich označuje za ilúzie, ale že ukazuje ich pravdivosť.

Kto pozoruje vývoj duší v našej dobe, musí zistiť, že v nich žije smäd po poznaní nadzmyslového sveta. Bežné vedy vykazujú úžasný pokrok. Našu kultúru za pomerne krátky čas úplne premenili. Priniesli riešenia otázok vonkajšieho života a v budúcnosti ešte mnohé prinesú. Duševnému životu – pri správnom pozorovaní – nepriniesli žiadne riešenia, ale neprestajne nastoľujú nové otázky. Na takéto otázky nedávajú tradičné náboženské predstavy žiadnu odpoveď. Nemôže sa tu namietat, že tieto odpovede predsa existujú, len viac nie sú mnohými našimi súčasníkmi považované za odpoveď. Pretože sa viac za také nepovažujú, v tom spočíva to podstatné, čo moderné ľudstvo stavia pred nové úlohy vnútorného života. Ak toto ľudstvo tieto úlohy pomocou vedy o nadzmyselne pochopí, môže sa vytvoriť harmónia medzi túžbami duší, ktoré vznikajú prostredníctvom moderného života. Ak by k tomuto pochopeniu nemalo dôjsť, potom by museli tieto nové otázky zostať bez riešení ako páľčivý smäd duší. Avšak otázky, voči ktorým sa duše musia postaviť bez toho, aby vedeli dospieť k odpovediam, znamenajú duševnú prázdnotu, duševné nešťastie; dosiahnutie odpovedí na takéto otázky znamená duševný pokoj, duševnú silu, duševné šťastie. A toto potrebuje moderné ľudstvo, ak jeho prekrásna vonkajšia kultúra nemá sama zostať bez duše.

Stručne o teozofii na IV. medzinárodnom filozofickom kongrese

O psychologických základoch teozofie a jej vedeckom zdôvodnení hovoril v rámci Sekcie pre filozofiu a náboženstvo Dr. Rudolf Steiner z Nemecka. Prednášajúci poukázal na to, že chce obhajovať vec, ktorá sa dnes ešte v najširších kruhoch nepovažuje za vedeckú. To je však úplne pochopiteľné, pretože daný duchovný smer má na zreteli úplne iný druh poznania než ostatné dnešné filozofické smery. Tieto smery sa pýtajú, aká je duša človeka a čo môže spoznať prostredníctvom toho, že je istým spôsobom utvorená. Avšak teozofia v tom zmysle, ako ju zastupuje prednášajúci, musí o duši povedať, že duša sa môže nad takzvaný normálny stav pozdvihnúť, a tým svoje poznávacie sily rozšíriť zo zmyslovej a intelektuálnej oblasti do nadzmyslovej. Týmto iným stavom duše sa však nemá na mysli to, čo sa v bežnej psychológii označuje za „podvedomie“ alebo „nevedomie“, ani stav vidiny, extáze alebo niečoho podobného, ale stav, ktorý sa môže dosiahnuť pri najprísnejšej sebakontrole duše. Aby sa dosiahol, musí sa duša podrobiť prísny, intímny cvičeniam. Musí sa preniknúť ideami, myšlienkami a pocitmi, ktoré nemajú zvyčajný charakter obrazov vonkajšej skutočnosti, ale ktoré majú viac symbolický charakter. Duša teraz musí zo svojho života vylúčiť všetky zmyslové, spomienkové a rozumové dojmy a obsahy a opakovane sa stále opäť úplne zjednocovať s charakterizovanými symbolickými predstavami. Vyplynie z toho úplne konkrétny zážitok, ktorý spočíva v tom, že duša uchopí seba ako vnútornú realitu, ktorá nezávislá od telesnej organizácie spočíva v sebe samej. Človek prostredníctvom tohto zážitku vie, že ako duša môže žiť nezávisle od svojho tela. Cvičenia musia z tohto bodu pokračovať ďalej. Človek musí symbolické predstavy opäť zo svojho duševného života odstrániť a vnútorný zmysel upriamiť na vlastnú činnosť, na tú činnosť, ktorou v sebe symboly prežíval. Týmto cvičením sa dosiahne zhustenie od tela nezávislého duševna; a do tohto vnútorného života teraz prúdi obsah duchovného sveta tak, ako zmyslový obsah prúdi do zmyslového vnímania, keď sú oči a uši zamerané na vonkajší fyzický svet. Tak sa otvorili nové stupne poznania: prvý stupeň, na ktorom symbolické predstavy premenia duševný život, môžeme ho nazvať imaginatívnym poznaním; druhý stupeň, ktorý vznikne až potom, keď sa symboly opäť z vedomia odstránia, poznanie môžeme nazvať prostredníctvom inšpirácie. Prednášajúci potom ešte upriamil pozornosť na to, ako dnešná vedecká teória nemôže s takto popísaným duševným vývojom súhlasiť preto, lebo „Ja“ človeka vopred umiestňuje do vnútorného telesného sveta. Napriek tomu epistemológia budúcnosti uzná, že Ja sa v skutočnosti nachádza už vo vonkajšom duchovnom svete a bežné ja zrkadlí do telesnej organizácie len ako svoj odraz. Takáto epistemológia sa bude môcť úplne zmieriť s teozofiou.

Na tieto pre krátkosť času v skratke uvedené výklady prednášajúceho nadviazala živá diskusia. Známý platonik Dr. W. Łutosławski položil prednášajúcemu rad otázok. Na základe nich došlo ešte k vysvetleniu, že duševné cvičenia moderného človeka nie sú založené na fyzickej izolácii od okolia, na extrémne asketickom živote a tomu podobnom, ako to bolo v starých dobách, ale hlavné ťažisko kladú na rozvoj tých duchovno-duševných síl, ktoré vnútri človeka vyvolajú izoláciu jeho vedomia. Na inú otázku Łutosławského prednášajúci poznamenal, že metódy duševného cvičenia, ktoré zodpovedajú človeku modernej kultúry, boli príslušnými vodcami duchovného života rozvíjané od jedenásteho a dvanásteho storočia.

Ďalší diskutujúci, pán Dr. Stark, sa spýtal, či je možné uviesť objektívne kritérium pre to, čo človek po zodpovedajúcej príprave nájde ako skutočnosti duchovného sveta. Prednášajúci na to odpovedal, že k výskumu, k životu v nadzmyslových svetoch patrí tak

pripravená duša, ako to bolo opísané. Ak sa však odovzdávajú skutočnosti týchto svetov v príslušnej logickej forme, potom môže naozaj nepredpojatá logika bežného vedomia o nich usudzovať a uznať ich ako správne. Na príslušnú otázku toho istého diskutujúceho ešte Dr. Steiner odpovedal, že sa zdá, že práve začala epocha, keď sa charakterizovaná teozofia vleje do duchovného kultúrneho života a stane sa všeobecne uznávaným bohatstvom ľudskej vedy.

Citáty

A) Spisy

A ako prvá skúsenosť tohto dosiahnutého nového duchovného života sa ukazuje pravé poznanie bežného duševného života. V skutočnosti ani tento nie je vytváraný telom, ale prebieha mimo tela. Keď vidím nejakú farbu, keď počujem nejaký tón, tak prežívam túto farbu, tento tón nie ako výsledok tela, ale som ako seabavedomé Ja s touto farbou, s týmto tónom spojený mimo tela. Telo má za úlohu pôsobiť tak, že ho môžeme porovnať so *zrkadlom*. Ak som s nejakou farbou v bežnom vedomí len duševne spojený, tak kvôli usporiadaniu tohto vedomia nemôžem nič z tejto farby vnímať. Rovnako ako nemôžem vidieť ani moju tvár, keď sa pozerám pred seba. Ak však predou mnou stojí zrkadlo, tak túto tvár ako teleso vnímam. Ak pred zrkadlom nestojím, *som* ja týmto telesom, prežívam sa ako taký. Keď stojím pred zrkadlom, tak toto teleso vnímam ako zrkadlový obraz. Tak je to – samozrejme, musíme prihliadať na nedostatočnosť porovnania – so zmyslovým vnímaním. S farbou žijem *mimo* môjho tela; prostredníctvom činnosti tela (očí, nervového systému) sa mi farba stane vedomým vnemom. Ľudské telo nie je tvorcom vnemov, vôbec duševna, ale zrkadliacim aparátom toho, čo sa duševno-duchovne odohráva mimo tela.

Vďaka takémuto pohľadu dostane epistemológia perspektívnejší základ. „Epistemologicky dospejeme k predstave o ‚Ja‘, ak si ho (Ja) nepredstavíme ako nachádzajúce sa vnútri telesnej organizácie a dojmy k nemu nenecháme prichádzať ‚zvonka‘, ale ak ‚Ja‘ premiestnime do samotnej zákonitosti vecí a v telesnej organizácii budeme vidieť len niečo ako zrkadlo, ktoré prostredníctvom organickej telesnej činnosti tomuto Ja zrkadlí späť tkanie tohto Ja odohrávajúce sa mimo tela v transcendentne.“ Týmito slovami sa pokúsil autor tejto knihy charakterizovať svoj názor na epistemológiu v prednáške, ktorú vypracoval pre Filozofický kongres uskutočnený v roku 1911 v Bologni a ktorá mala názov: „Psychologické základy a epistemologický názor duchovnej vedy“.

Počas ľudského spánku je vzájomné zrkadliace pôsobenie medzi telom a dušou prerušené; „Ja“ žije len v tkaní duševno-duchovna. Pri bežnom vedomí však prežívanie duše neexistuje, ak telo zážitky nezrkadlí. Preto spánok prebieha nevedome. Prostredníctvom naznačených a podobných duševných cvičení sa dosiahne, že duša rozvinie iné než bežné vedomie. Dospeje tým ku schopnosti čisto duševno-duchovne nie len prežívať, ale aj prežiť v sebe tak zosilniť, že to do istej miery bez pomoci tela v sebe zrkadlí a tak dospeje k duchovnému vnímaniu. A až v takto prežitom potom duša skutočne dokáže spoznať samu seba, vie sa vo svojej bytosti vedome prežívať. – Ako spomienka vyčarúva minulé skutočnosti fyzického prežívania z hĺbok duše, tak vystupujú pred dušu, ktorá sa prostredníctvom vyššie uvedených cvičení pripravila, z jej vnútorných hĺbok bytostné zážitky, ktoré nepatria svetu zmyslového bytia, zato však svetu, v ktorom má duša svoj základ. – Je len ľahko pochopiteľné, že prívrženec niektorých súčasných predstáv o tomto svete, ktorý sa tu zjavuje, odkazuje na oblasť spomienkových omylov, ilúzií, halucinácií, autosugescií a podobne. Takému človeku môžeme len odpovedať, že vážne duševné úsilie, ktoré pracuje vyššie uvedeným spôsobom, vo vnútornom duchovnom stave, ktorý si vypestuje, nájde také spoľahlivé prostriedky, že dokáže rozlíšiť ilúziu od duchovnej skutočnosti tak, ako vie rozlíšiť výtvar fantázie od vnemu v bežnom živote v *zdravom* duševnom stave. Teoretické dôkazy toho, že charakterizovaný duchovný svet je skutočný, je zbytočné hľadať; takéto dôkazy však neexistujú ani pre skutočnosť sveta

vnemov. O tom, ako je tu potrebné usudzovať, rozhoduje *zážitok* samotný v jednom alebo druhom prípade.

Záhady filozofie

Predovšetkým je potrebné mať jasne na zreteli vzťah nervovej činnosti, dýchacieho rytmu a činnosti látkovej premeny. Pretože tieto formy činnosti sa nenachádzajú vedľa seba, ale *navzájom v sebe*, prenikajú sa, prechádzajú jedna do druhej. Činnosť látkovej premeny existuje v celom organizme; preniká orgány rytmu a nervovej činnosti. Avšak v rytme *nie* je telesným základom cítenia, v nervovej činnosti *nie* je telesným základom predstavovania, ale v oboch je jej potrebné priradiť vôľové pôsobenie prenikajúce rytmus a nervy. To, čo v nerve existuje ako činnosť látkovej premeny, môže len materialistický predsudok dávať do vzťahu s predstavovaním. Pozorovanie, vychádzajúce zo skutočnosti, hovorí niečo úplne iné. Musí uznať, že v nerve existuje látková premena, pokiaľ ho preniká chcenie. Rovnako je to v telesnom aparáte pri rytme. To, čo je v ňom ako činnosť látkovej premeny, má do činenia s chcením existujúcim v tomto orgáne. S činnosťou látkovej premeny musíme priviesť do súvislosti chcenie, s rytmickým dianím cítenie, je jedno, v ktorom orgáne sa látková premena alebo rytmus prejavujú. V nervoch sa však odohráva ešte niečo úplne iné než v látkovej premene a v rytme. Telesné procesy v nervovom systéme, ktoré poskytujú základ predstavovaniu, sú fyziologicky ťažko uchopiteľné. Pretože tam, kde sa uskutočňuje nervová činnosť, existuje predstavovanie bežného vedomia. Veta však platí aj obrátene: Kde nedochádza k predstavovaniu, tam ani nikdy nie je možné nájsť nervovú činnosť, ale iba činnosť látkovej premeny v nervoch, a v náznakoch rytmický dej. Fyziológia nikdy nedôjde k pojmom, ktoré v náuke o nervoch zodpovedajú skutočnosti, pokiaľ nebude nahliadať, že skutočná nervová činnosť vôbec nemôže byť predmetom zmyslového fyziologického pozorovania. Anatómia a fyziológia musia dôjsť k poznaniu, že nervovú činnosť môžu nájsť len *vylučovacou metódou*. To, čo v nervovom živote *nie* je zmyslovo pozorovateľné, ale o čom to, čo je zmyslové, podáva dôkaz jeho nevyhnutnej existencie a i osobitosti jeho pôsobenia, to je nervová činnosť. K pozitívnej predstave o nervovej činnosti dôjdeme, keď v nej vidíme ten materiálny dej, prostredníctvom ktorého v zmysle prvej kapitoly tohto spisu sa čisto duchovno-duševná bytostná podstata živého predstavového obsahu ochromí na nežive predstavovanie bežného vedomia. Bez takéhoto chápania, ktoré je potrebné do fyziológie zaviesť, nebude vo fyziológii existovať žiadna možnosť povedať, čo je nervová činnosť. Fyziológia si vypracovala metódy, ktoré dnes toto chápanie skôr zastierajú než odhaľujú. A i psychológia si v tejto oblasti cestu zahatala. Pozrime len, ako napríklad v tomto smere pôsobila herbartovská psychológia. Pohľad uprela len na predstavový život a v cítení a chcení vidí len účinky predstavového života. Ale tieto účinky sa pred poznaním strácajú, ak sa na skutočnosť cítenia a chcenia nehľadí nepredpojata. Takýmto spôsobom nedôjdeme k žiadnemu skutočnosti zodpovedajúcemu priradeniu cítenia a chcenia k telesným pochodom. – *Telo ako celok*, nie len v ňom zahrnutá nervová činnosť, je fyzickým základom duševného života. A ako sa dá duševný život pre bežné vedomie opísať prostredníctvom predstavovania, cítenia a chcenia, tak sa telesný život dá opísať prostredníctvom nervovej činnosti, rytmického diania a procesov látkovej premeny. – Tu okamžite vyvstáva otázka: Ako sa do organizmu začleňuje na jednej strane vlastné zmyslové vnímanie, do ktorého nervová činnosť len vybieha, a ako na druhej strane schopnosť pohybu, do ktorej ústí chcenie. Nepredpojaté pozorovanie ukazuje, že oboje nepatrí k organizmu v tom istom zmysle ako nervová činnosť, rytmické dianie a procesy

látkovej premeny. To, čo sa deje v zmyslovom orgáne, je niečo, čo vôbec bezprostredne nepatrí k organizmu. V zmysloch sa vonkajší svet akoby v zálivoch rozširuje do podstaty organizmu. Keď duša dej, ktorý prebieha v zmyslovom orgáne, do seba poníma, nezúčastňuje sa na vnútornom organickom deji, ale na pokračovaní vonkajšieho deja v organizme. (Týmto vzťahom som sa epistemologicky zaoberal v prednáške pre Bolonský filozofický kongres v roku 1911) – A v pohybovom procese nemáme fyzicky tiež nič do činenia s niečím, čoho bytostná podstata sa nachádza v rámci organizmu, ale s pôsobením organizmu v rovnovážnych a silových vzťahoch, do ktorých je organizmus postavený vzhľadom na vonkajší svet. V rámci organizmu je chceniu možné priradiť len proces látkovej premeny; ale dianie vyvolané týmto procesom je zároveň aj niečím bytostným v rámci rovnovážnych a silových vzťahov vonkajšieho sveta; a duša, tým že je vôľovo činná, presahuje oblasť organizmu a so svojím konaním spoluprežíva dianie vonkajšieho sveta. Veľký zmätok do pozorovania všetkých týchto vecí vnieslo rozdelenie nervov na sensorické a motorické. Hocako pevne ukotvené sa toto rozdelenie v dnešných fyziologických predstavách zdá byť, nie je založené na nepredpojatom pozorovaní. To, čo fyziológia predkladá na základe prerezania nervov alebo patologického vyradenia určitých nervov, *nedokazuje* to, na čo na základe takéhoto pokusu alebo skúsenosti usudzuje, ale niečo úplne iné. Dokazuje to, že rozdiel, ktorý sa predpokladá medzi sensorickými a motorickými nervami, vôbec neexistuje. Naopak, oba druhy nervov sú *z hľadiska svojej podstaty rovnaké*. Takzvaný motorický nerv neslúži pohybu *v tom zmysle*, ako to predpokladá náuka o tomto rozdelení nervov, ale *ako nositeľ nervovej činnosti* slúži vnútornému vnímaniu toho procesu látkovej premeny, ktorý je základom chcenia, rovnako ako sensorický nerv slúži vnímaniu toho, čo sa odohráva v zmyslovom orgáne. Pokiaľ náuka o nervoch nebude v tejto súvislosti pracovať s jasnými pojmami, nebude možné správne priradiť duševný život k telesnému životu.

O záhadách duše

B) Prednášky

V devätnástom storočí sme, pravda, pod vplyvom kantovskej filozofie prišli na to, že človek, aby si mohol získavať poznatky, vnemy o svojom okolitom svete, musí vykonávať vnútornú činnosť, a že až prostredníctvom tejto vnútornej činnosti vznikne v obraze to, čo nazýva svojim okolitým svetom. V skutočnosti potom môžeme hovoriť o tom, že práve pre týchto ľudí, ktorí ako praví myslitelia stoja na pôde prírodnej vedy, je svet akoby ilúziou. Pretože keď tam vonku, kde tu vidíme stĺpy, rôzne obrazy na stenách, je niečo úplne neznáme, čo pôsobí na oko a z čoho oko tvorí farby a formy, tak môžeme iba povedať: To, čo sa nám tu ukazuje ako náš okolitý svet, je obraz vytvorený z vlastnej bytosti človeka. A čo je za tým, môže sa nanajvýš skonštruovať pomocou hypotézy, ako to robí novšia fyzika, ktorá za vnemami predpokladá rozličné kmity v éteri a podobne. Takže keď človek ide svetom, tak to, čo nazýva svojim svetom, jednoducho si prostredníctvom usporiadania svojej bytosti sám vytvára v interakcii s nepoznaným vonkajším svetom.

Ak to zoberieme takto, ako to práve bolo vyložené, nie je proti tomuto myšlienkovému pochodu vôbec nič, ale úplne vôbec nič čo namietat. Tento myšlienkový pochod úplne zodpovedá všetkému tomu, čo poskytol prírodovedný výskum v devätnástom storočí. Môžeme povedať, že úplne pochopiteľný je výrok ako ten, ktorý vyriekol Hermann Helmholtz, známy fyziológ a fyzik: Keď človek vníma vonkajší svet, nevníma to, čo je, čo sa skutočne odohráva,

ale vníma len symboly. Helmholtz hovorí, že človek nevníma ani len obrazy toho, čo je skutočné, ale len symboly. Pretože to, čo si naše oči a uši tvoria o vonkajšom svete, sú len symboly vonkajšieho sveta. Ako sme povedali, proti serióznosti a logike tohto myšlienkového pochodu niet nič čo namietat. Ale je možné vzniesť námietku, že veci treba brať bezprostredne tak, ako sa naskytajú.

Musíme ísť už omnoho, omnoho hlbšie do podstaty človeka, ak chceme vedieť, čo vlastne je za týmto myšlienkovým pochodom. Pokúsil som sa práve aj filozofickému svetu ukázať, čo je za týmto myšlienkovým pochodom a ako ponúka možnosť, že sa s ním človek zorientuje vo vzťahu k ľudskému chápaniu skutočnosti. Urobil som pokus ukázať túto cestu v jednej prednáške, ktorú som mal na poslednom filozofickom kongrese. Ale pri týchto výkladoch sa dnes človek stretne len so všeobecným nepochopením, ak nie s niečím oveľa horším. Ten, kto má za úlohu sa v tomto myšlienkovom pochode zorientovať, musí totiž pokročiť k duchovnej vede. A potom sa istotne ukáže, že naozaj môžeme povedať: Keď ľudská duša prostredníctvom zmyslov vníma, vytvára to, čo spočiatku musí označiť za jej vlastný svet. Tvorí to. Skutočne to tvorí. Ale prečo to tvorí napriek tomu, že v tom, čo je skutočné, vládne tvorba? Nuž, tvorí to z toho dôvodu, že ľudská duša, to, čo je ľudskou dušou, nesúvisí s človekom tak, že môžeme povedať: Tu je ľudské telo a v tomto ľudskom tele býva nesmrteľná duša tak, ako nejaký človek býva vo svojom byte a z tohto bytu nejakým spôsobom vonkajší svet ovplyvňuje alebo ho cez okná sleduje. Vzťah ľudskej duše a ľudského tela si totiž musíme predstaviť úplne inak. Musíme si ho predstaviť tak, že v istom zmysle telo samotné drží dušu v sebe prostredníctvom poznávacieho procesu. V tom zmysle, ako sú farby a svetlo, ako sú tóny mimo nás, v tom istom zmysle je ľudská duša samotná mimo tela, a keď nám skutočnosť prostredníctvom zmyslov prináša farby a tóny, v tom istom zmysle žijú obsahy duše akoby na krídlach zmyslového vnímania. Dušu si nesmieme predstavovať azda len ako nejakú jemnejšiu telesnú bytosť, ktorá žije vo vonkajšom hrubšom tele, ale ako bytosť, ktorá samotná je spojená s telom tak, že telo tú istú činnosť, ktorú inak vykonávame pri poznávaní, vykonáva pri držaní duše. Iba potom, keď rozumieme, ako v istom zmysle to, čo nazývame naším Ja, čo nazývame nositeľom nášho sebavedomia, je v tom istom zmysle mimo tela, ako tón či farba, potom chápeme vzťah ľudskej duše k ľudskému telu. Keď človek vysloví „Ja“, vníma ako telesný človek v istom zmysle toto Ja z tej istej strany skutočnosti, z ktorej vníma farby a tóny. A podstata tela spočíva v tom, že umožňuje práve vnímať toto Ja, to znamená samotnú vlastnú podstatu duše. A teraz, aby človek v sebe plne prežil skutočný charakter toho, čo sme práve povedali, na to je potrebné, aby si predsavzal vykonávať tu už často vysvetľované cvičenia, to znamená vnútornú prácu so svojou dušou.

Berlín, 24. marca 1916

Ak sme dnes konfrontovaní s vonkajším svetom, ktorý, pravda, často verí, že už je povznesený nad materializmus, ktorý sa však v tomto ohľade strašidelne mylí, potom, pravda, prirodzene ide predovšetkým o to, najprv ľuďom opäť vstúpiť myšlienku, že to, čo v nás máme ako vnímaný svet, je zrkadlením pravdy, a že vlastne s našim pravým duchovno-duševnom sme vždy mimo nášho tela. Toto som tu už raz v inej súvislosti vysvetľoval. Vtedy som aj upozornil na to, že som to, pravdaže, z hľadiska epistemológie čisto filozoficky prezentoval na poslednom filozofickom kongrese v Bologni. Bohužiaľ však vtedy žiaden z filozofov nepochopil nič z toho, čo vlastne má byť mienené filozoficky. Dokonca ani predseda kongresu, známy filozof Paul Deußen. Po mojej prednáške iba povedal: Áno, o teozofii som už niečo počul. Čítal

som brožúru, ktorú proti teozofii napísal Franz Hartmann. – To bolo to, čo vtedy Deußen vedel povedať na moju prednášku. Deußen, ako viete jeden z najznámejších a v obore indológie dokonca najuznávanejších filozofov dneška.

Dornach, 24 mája 1915

Spomeňme si teraz na rôzne veci. Spomeňme si najprv na to, čo je zrejmé, čo sme včera nadobudli – že to, čo je minulé, pôsobí do toho, čo je prítomné, a v istom zmysle v tom, čo je prítomné, existuje ako zrkadlový obraz. Spomeňme si však ešte aj na niečo iné, kde sme tiež museli použiť obraz zrkadla. Častejšie sme, pravda, zdôrazňovali, ako vlastne ľudské poznávanie prebieha počas zvyčajného denného vedomia. Človek je vlastne s tou časťou, ktorá poznáva, vždy mimo svojho tela a svojich telesných funkcií. Žije vo veciach, hovoril som často. A to, že niečo poznáva, spočíva v tom, že jeho prežívanie vo veciach sa odzrkadľuje na jeho tele. Takže schematicky, keď sa na toto pozrieme ako na telo (kreslí na tabuľu), môžeme povedať: *S touto* časťou poznania sme mimo tela a na tele sa odzrkadľuje to, čo na veciach prežívame.

Predpokladajme teda, že vidíme modrú farbu, takto vlastne prežívame modrú v modrej kvetine, napríklad v čakanke. Iba nám to nepríde do vedomia tu, ale tým, že sa to odzrkadlí v oku. Naše oko je časťou nášho zrkadliaceho aparátu. Náš zážitok, ktorý máme vnútri v čakanke, vidíme, keď ho necháme odzrkadliť v našom oku. – Takto žijeme aj v tónoch. Najprv si to však neuvedomujeme, tento život v tónoch, ale uvedomíme si to až tým, že sa to odzrkadlí v našom sluchovom orgáne. Celý náš poznávací organizmus je zrkadliaci aparát.

To je to, čo som sa vtedy na tom poslednom filozofickom kongrese v Bologni pokúsil zdôvodniť aj filozoficky.

Naše poznávanie teda vzniká ako zrkadlenie z nášho organizmu, ako zrkadlenie toho, čo prežívame. A keď tento pojem zrkadlenia vezmete, nech je to zrkadlenie minulého v prítomnosti, nech je to zrkadlenie nášho prežívania prostredníctvom nášho vlastného poznávacieho organizmu, budete si musieť priznať jedno: To, čo sa ako zrkadlový obraz pridružuje k nejakej veci alebo k nejakému daniu, to je tejto veci a tomuto daniu výsostne ľahostajné. Nemá to s touto vecou a týmto daniím bezprostredne vôbec nič do činenia. Keď pozorujete nejaký zrkadlový obraz, tak si môžete celkom dobre myslieť, že všetko je také, aké je aj bez toho, aby ste tento zrkadlový obraz pozorovali. Zrkadlový obraz sa teda pridružuje ku všetkému ostatnému, k tomu, čo je v zrkadlovom obraze reprodukované. Najmä pri našom poznávaní je to tak. Tomu obrazu je úplne jedno, či si vytvoríme práve toto poznanie alebo nie.

Dornach, 30. augusta 1915

Nuž psychológia, náuka o duši plná predsudkov, verí, že toto Ja vlastne sedí v človeku, tam, kde sú jeho svaly, jeho mäso, jeho kosti a tak ďalej, tam vo vnútri má byť aj Ja. Ak by sme mali len trochu malý prehľad o živote, tak by sme si veľmi skoro všimli, že to tak nie je. Ale dnes je ťažké takéto úvahy prednášať pred ľuďmi. Pokúsil som sa o to už v roku 1911 v mojej prednáške na filozofickom kongrese v Bologni. Ale túto prednášku, pravda, dodnes nikto ešte nepochopil. Pokúsil som sa tam ukázať, ako to vlastne s Ja je. Toto Ja sa vlastne nachádza v každom vneme, nachádza sa vlastne vo všetkom tom, čo na nás robí dojem. Ja sa nenachádza vnútri v mojom mäse a v mojich kostiach, ale v tom, čo môžem vnímať

prostredníctvom mojich očí. Ak niekde vidíte červenú kvetinu, tak vo vašom Ja, v celom vašom prežívaní, ktoré, pravda, máte, keď sa oddávate červenej, nemôžete červenú od kvetiny oddeliť. So všetkým tým máte zároveň dané Ja, Ja je spojené s vašim duševným obsahom. Ale váš duševný obsah, ten predsa nie je vo vašich kostiach! Váš duševný obsah, ten sa predsa rozprestiera v celom priestore. Takže toto Ja, to je vo vás ešte menej než vzduch, ktorý práve vdychujete, ešte menej než vzduch, ktorý bol vo vás predtým. Toto Ja je spojené s každým vnemom a so všetkým tým, čo je vlastne v podstate mimo vás. Ono je vnútri len činné, pretože tam z vnímania posiela sily. A okrem toho je Ja spojené ešte s niečím ďalším – musíte len ísť, to znamená rozvinúť svoju vôľu. Tu, pravdaže, vaše Ja ide s vami, respektíve Ja sa pohybu zúčastňuje, či sa pomaly zakrádate, či bežíte, či sa pohybujete tanečným krokom alebo sa nejako točíte a podobne, či tancujete alebo skáčete, Ja sa toho všetkého zúčastňuje. Na všetkom, čo ako činnosť z vás vychádza, Ja sa zúčastňuje. Ale to, pravdaže, tiež nie je vo vás. Predstavte si, že vás to predsa len vezme so sebou. Keď tancujete kruhový tanec – myslíte si, že ten kruh je vo vás? Ten by vo vás vôbec nemal miesto! Ako by mohol mať miesto? Ale Ja je pri tom, Ja sa kruhového tanca zúčastňuje. Takže vo vašich vnemoch a vašej činnosti, tam sedí Ja. Avšak to vlastne vôbec nikdy nie je vo vás v plnom význame slova, napríklad tak, ako je vo vás váš žalúdok, ale je to vlastne vždy niečo, toto Ja, čo je v podstate mimo vás. Je rovnako mimo hlavy, ako je mimo nôh, ibaže pri chôdzi sa veľmi intenzívne zúčastňuje pohybov, ktoré nohy vykonávajú. Ja sa naozaj veľmi intenzívne zúčastňuje pohybu, ktorý vykonávajú nohy. Avšak hlava, tá sa na Ja zúčastňuje menej.

Dornach, 16. júla 1921

Chceme najprv začať pri tom, čo nazývame naším Ja, pokiaľ toto Ja vedome prežívame, čo toto naše Ja vlastne predstavuje. Viete, pravda, že toto Ja ako vedomie je počas života prerušované všetkými tými stavmi, ktoré prebiehajú medzi zaspaním a prebudením. S výnimkou snívania, a vlastne do istého stupňa aj pri snívaní je toto vedomie Ja počas doby medzi zaspaním a prebudením preč. Môžeme povedať: Toto vedomie Ja sa vždy roznečuje v okamihu prebudení – pričom, samozrejme, roznietenie je len obrazne použitý výraz – a utlmuje sa v momente zaspania.

Ak si osvojíme schopnosť pozorovať takéto veci, zistíme, že toto vedomie Ja je v najužšom zmysle viazané na celý rozsah zmyslových vnemov, a vlastne len na neho. Musíte len vykonať istý druh duševného experimentu, ktorý spočíva v tom, že v bdelom stave sa pokúsíte vymazať celý zmyslový obsah, že sa pokúsíte v istom zmysle odhliadnuť od celého zmyslového obsahu. Neskôr sa ešte k tomu vrátíme z iného hľadiska. Ale určite spozorujete, keď sa pokúsíte odvrátiť pozornosť od celého zmyslového obsahu, že v ďalekej väčšine prípadov a u ďalekej väčšiny ľudí existuje určitý sklon upadnúť potom do istého druhu spánkového stavu – to však práve znamená stlmiť Ja. Môžeme si už všimnúť, že vedomie Ja, ako vládne v dennom bdení, je podstatným spôsobom viazané na prítomnosť zmyslového obsahu. Môžeme teda povedať, že súčasne s prežívaním nášho zmyslového obsahu prežívame naše Ja. V našom bežnom vedomí naše Ja vlastne neprežívame nijako inak ako so zmyslovým obsahom. Pokiaľ zmyslový obsah siaha, potiaľ existuje vedomie Ja, a pokiaľ – aspoň čo sa týka práve bežného života – existuje vedomie Ja, potiaľ siaha zmyslový obsah. Spočiatku je úplne oprávnené, ak vychádzame zo stanoviska tohto bežného vedomia a Ja od tohto zmyslového obsahu neoddeľujeme, ale hovoríme si: Keď existuje červená, tento alebo onen tón, tento alebo onen teplotný vnem, hmatový vnem, tento alebo onen chuťový, čuchový vnem, tak

existuje aj Ja, a pokiaľ tieto vnemy neexistujú, neexistuje ani Ja tak, ako je prežívané v bežnom bdelom stave.

Toto som neraz uvádzal ako nález duševného pozorovania. Mimoriadne jasne som to raz uviedol v jednej prednáške, ktorú som mal na filozofickom kongrese v Bologni v roku 1911, kde som sa pokúsil ukázať, ako vlastne to, čo prežívame ako Ja, nemá sa oddeľovať od celého rozsahu zmyslových zážitkov. Musíme preto povedať, že Ja je v podstate spočiatku viazané – stále hovorím o prežívaní – na zmyslové vnemy. Všakže, Ja teraz nesledujeme ako realitu, ale naopak až počas týchto troch prednášok, dnes, zajtra a pozajtra chceme poukázať na Ja ako realitu. Teraz sa spočiatku chceme venovať len tomu, čo v oblasti nášho života nazývame zážitkom Ja.

Dornach, 12. augusta 1921

Nuž, kto prečíta moju „Filozofiu slobody“, nájde tam, ako sa hľadali tieto cesty k vystihnútiu povahy ľudského myslenia. A mne sa ukázalo, že ľudské myslenie dokáže správne pochopiť iba ten, kto v najvyšších prejavoch tohto myslenia vidí niečo, čo sa odohráva nezávisle od našej telesnosti, od našej telesnej organizácie. A verím, že sa mi podarilo dokázať, že procesy čistého myslenia sa v človeku odohrávajú nezávisle od telesných procesov. V telesných procesoch vládnu prírodné nutnosti. To, čo pochádza z týchto telesných procesov ako temné inštinkty, vôľové impulzy a tak ďalej, je v istom smere podmienené prírodnou nutnosťou. To, čo človek vykonáva vo svojom myslení, o tom sa nakoniec predsa len ukáže, že je to proces, ktorý prebieha nezávisle od fyzickej organizácie človeka. A verím, že touto „Filozofiou slobody“ sa nepreukázalo nič menšie než nadzmyslový charakter ľudského myslenia. A ak by sa táto nadzmyslová povaha ľudského myslenia uznala, tak by sa tým podal dôkaz, že človek v tom najbežnejšom každodennom živote, ak sa len pozdvihne ku skutočnému mysleniu, prostredníctvom ktorého nie je určovaný ničím iným než motívmi samotného myslenia, že potom má v tomto myslení pred sebou nadzmyslový element. Ak sa potom vo svojom živote týmto myslením riadi, rozvíja sa tak, je tak vychovávaný, že nad motívy svojej fyzickej organizácie, nad pudy, emócie, inštinkty postaví ako základ svojich činov motívy čistého myslenia, smie sa nazývať slobodnou bytosťou. Objasniť vzťah medzi nadzmyslovým čistým myslením a slobodou, to som si vtedy dal za úlohu.

Človek teraz môže zostať pri tom, že takýto myšlienkový pochod bude sledovať len prosto teoreticky. Ak však takýto myšlienkový pochod nesledujeme len prosto teoreticky, ale ak sa nám stane naplnením celého života, ak v ňom vidíme priamo odhalenie samotnej ľudskej prirodzenosti, potom ho ďalej nesledujeme len prosto teoreticky, potom ho ďalej sledujeme prakticky. Čo je toto ďalšie praktické sledovanie? Nuž, spoznáme – ak sme raz pochopili nadzmyslovú prirodzenosť myslenia –, že človek je v určitej činnosti schopný dosiahnuť nezávislosť od svojej telesnej organizácie. Môžeme vykonať pokus, či je človek okrem čistého myslenia ešte schopný rozvinúť takú činnosť, ktorá je podľa vzoru tohto čistého myslenia. Ten, kto to, čo som ako výskumnú metódu použil za základ mojej antropozofickej duchovnej vedy, nazýva jasnovidectvom, musí už aj zvyčajné čisté myslenie, ktoré doslova prúdi z každodenného života do ľudského vedomia, ktoré prúdi do ľudského konania, nazvať jasnovidectvom. Ja sám nevidím žiadny kvalitatívny rozdiel medzi čistým myslením a tým, čo označujem za jasnovidnosť. Vec vidím tak, že človek si najprv na procese čistého myslenia môže rozvinúť prax, ako sa vo svojich vnútorných procesoch stane nezávislý od svojej telesnej organizácie, ako v čistom myslení vykoná niečo, na čom sa telo nepodieľa. V roku 1911 na

filozofickom kongrese v Bologni som úplne filozofickým spôsobom vysvetlil, že už čisté myslenie je niečím, čo sa v človeku uskutočňuje bez toho, aby sa na tom podieľala telesná organizácia. A vo veľkom počte prednášok som to tu z najrôznejších strán umocnil.

Potom však, keď poznáme proces, ktorým dospejeme k takémuto čistému mysleniu, môže sa prostredníctvom toho, čo udáva pravá, do hĺbky idúca filozofia, rozvinúť niečo, čo som potom najrôznejším spôsobom opísal ako metódu poznávania vyšších svetov v mojej knihe „Ako sa dosahujú poznatky o vyšších svetoch?“ a v mojej „Tajnej vede“. Rovnako ako zo zvyčajných každodenných činností ľudskej duše napokon vzniká čisté myslenie, ku ktorému nepotrebujeme žiadne špeciálne školenie, môžeme, ak tento proces rozvinieme ďalej, dôjsť k tomu, čo som v zmienenej knihe a v druhej časti mojej „Tajnej vedy“ nazval stupňami vyššieho poznania – teda imagináciu, inšpiráciu a intuíciu. To, čo sa vyjadruje v čistom myslení, je nám ľuďom vlastné jednoducho tým, že sa narodíme; v našom dnešnom štádiu vývoja ľudstva to dedíme. To, čo sa podľa vzoru tohto čistého myslenia môže objaviť ako imaginácia, inšpirácia, intuícia, musí sa dospelým človekom rozvinúť výchovou rovnako, ako sa, prirodzene, musia rozvinúť výchovou určité schopnosti u dieťaťa.

Stuttgart, 25. mája 1921

Nehovorím, že by sme mali byť jasnovidní, aby sme na tieto veci získali správny pohľad, ale musím zdôrazniť, že hoci jasnovidné vysvetlenie sveta môže poskytnúť hlbšie intenzívne poznatky práve aj v tejto oblasti, tak zdravé sebanahliadanie skutočne vedie k tomu, že to, čo je matematické, primárne kvality, to, čo je matematicko-mechanické, presunie sa do vnútra človeka, sekundárne kvality aj do vonkajšieho sveta človeka. Človek už viac nepoznal ľudskú prirodzenosť. Človek v skutočnosti nevedel, ako je telesnosť človeka naplnená duchovnosťou, ako duchovnosť, keď je v človeku bdelá, musí na seba zabudnúť, musí sa úplne oddať telu, aby pochopila to, čo je matematické. A človek nevedel ani to druhé, že duchovnosť sa musí úplne sústrediť v sebe a musí žiť nezávisle od tela, to znamená mimo tela, aby sa dostala k sekundárnym kvalitám. Na všetky tieto veci, hovorím, môže jasnovidné pozorovanie poskytnúť intenzívnejšie pohľady, ale nie je nutné. Sebanahliadanie, skutočné, zdravé sebanahliadanie môže cítiť, v správnom pociťovaní poznať, že matematika je aj niečím vnútorne ľudským, a tón, farba atď. tiež niečím vonkajším.

To, čo skrátka zdravé pociťovanie, ktoré ale vedie ku skutočným poznatkom, v tomto smere môže mať, som v osemdesiatych rokoch vyložil v mojich úvodoch ku „Goetheho prírodovedným spisom“. Tam sa neberie do úvahy žiadne jasnovidné poznanie, ale je tam ukázané, ako ďaleko sa človek môže dostať k uznaniu reality farby, tónu atď. bez jasnovidného poznania. Toto ľudia ešte nepochopili. Prírodovedná doba je ešte príliš v zajatí lockeovského spôsobu myslenia. Toto ľudia nedokázali pochopiť, nedokázali to pochopiť ani vtedy, keď som to, chcel by som povedať, odborne filozoficky jasne vysvetlil na filozofickom kongrese v Bologni v roku 1911. Pokúsil som sa tam ukázať, ako sa duchovno-duševná časť človeka v bdelom stave síce nachádza vo fyzickom a éterickom tele, ale z hľadiska svojej kvality, v istom zmysle keď vyplní fyzické a éterické telo, predsa len vnútorne ostáva samostatná. Ak cítime túto vnútornú samostatnosť duchovno-duševnej časti človeka, potom pociťujeme aj to, čo táto duchovno-duševná časť v spánku prežila z reality zelenej a žltej, g a cis, teplého a chladného, kyslého a sladkého atď. Avšak práve skutočným poznaním človeka sa prírodovedná doba spočiatku nechce zaoberať.

Dornach, 1. januára 1923

A tak, ako dnes prežívame myslenie, cítenie a chcenie, tak sú zdaním. A okolo tohto zdania hrozným spôsobom tárajú, pravda, naši dnešní teoretici poznania. Človeku naozaj pripadajú ako ten známy hrdina, ktorý sa chce vytiahnuť do výšky za svoje vlastné vlasy, alebo ako niekto, kto stojí vo vnútri železničného vozňa, neustále vo vnútri tlačí a vôbec nepozoruje, že sa nemôže dostať ďalej, keď tlačí vo vnútri. Tak človeku pripadajú dnešní teoretici poznania. Rečia, ale ich reči nemajú žiadnu váhu, pretože sa pohybujú len v rámci zdania.

Pozrite, tomuto rečneniu som sa dvakrát pokúsil urobiť určitý koniec. Prvýkrát v mojej „Filozofii slobody“, kde som ukázal, ako skrátka toto zdanie, ktoré sa nachádza v čistom myslení, ak sa človekom v myslení vnútorne uchojí, je práve impulzom k slobode. Pretože ak by v tom, čo človek subjektívne prežíva, bolo niečo iné než zdanie, tak by človek nikdy nemohol byť slobodný. Ak sa však toto zdanie stane čistým myslením, potom môžeme byť slobodní, pretože to, čo nie je bytím, človeka práve neurčuje, kým každé bytie by nás určovať muselo. To bolo prvý raz. Druhý raz to bolo, keď som vec psychologicky analyzoval na filozofickom kongrese v Bologni. Tam som sa pokúsil ukázať, že v skutočnosti sa pocity a myšlienky ľudí neprežívajú vnútorne, ale vonkajškovo, že to môžeme získať aj zo spôsobu pozorovania vychádzajúceho teraz z ducha prítomnosti.

Tieto pokusy však bolo potrebné pochopiť. Potom by sme vedeli, že ide o to, aby sme v zdaní opäť našli bytie tak, ako v pohybe rýchlosť. A potom by sme prišli na to, čo je toto vnútorne prežívané zdanie. Toto vnútorne prežívané zdanie sa nám odhalí ako to, čo je počiatočným stavom bytostného. Pretože človek prežíva toto zdanie, vžíva sa sám ako zdanie do zdania a robí ho tým zárodkom budúcich svetov. Z našej etiky a morálky, zrodených z fyzického zdanlivého sveta, hovoril som to často, vzniknú budúce fyzické svety, ako dnes z rastlinného semena vznikajú rastliny. Takže tu máme do činenia s počiatočným stavom bytostného. A až tým, že prideme na to, že psychológia a pneumatológia, aby sme mali poriadnu prírodnú vedu, musia smerovať k tomu, že to, čo získajú pozorovaním, budú chápať ako počiatočný stav, vrhnú naozaj z druhej strany oné svetlo, ktoré patrí k prírodnej vede. Avšak, čo je to tento počiatočný stav?

Je to počiatočný stav vo vonkajšku, nie vo vnútri, to vyplýva z celého môjho pozorovania, je to počiatočný stav vo vonkajšku, teda keď sa dívam, a tam je zelený rastlinný porast, farebný svet, červené, zelené a modré, a keď tam vonku sú tóny. Čo sú to tieto iba letmé útvary, ktoré chce dnešná fyzika, fyziológia a psychológia považovať len za niečo subjektívne? Sú tým, z čoho sa vonku vytvoria svety budúcnosti. A červená nie je to, čo sa z matérie vytvorí v oku alebo mozgu, ale červená je ten úplne prvý, ešte zdanlivý zárodok budúcich svetov.

Ak sa s tým však oboznámite, potom budete aj trochu chcieť nahliadnuť, čo týmto budúcim svetom vonku raz bude zodpovedať ako mŕtvola. Nebude to mŕtvola, ktorú sme predtým našli fyzikou a chémiou, ale bude to budúca mŕtvola. Spoznáme ju, keď to, čo tam vonku raz vznikne ako budúca mŕtvola, objavíme už dnes v hornom človeku, v tom človeku, v ktorom sú činné predovšetkým astrálne telo a Ja. Keď tu pre tento počiatočný stav prežijeme konečný stav, konečne správne pochopíme nervový systém a mozog, pokiaľ sú mŕtve, nie pokiaľ sú živé. V istom zmysle môžu byť dokonca mŕtvejšie než nejaká mŕtvola, keď ešte prekonajú nulový bod mŕtveho, práve v prípade najmä nervového systému, a budú mŕtvejšie než mŕtve. Avšak práve tým sa stávajú nositeľmi takzvaného duchovna, že v nich to mŕtve

žije, že v nich žije konečný stav, ktorý vonkajšia príroda ešte vôbec nedosiahla; že tento konečný stav presahujú.

Dornach, 6. januára 1923

To však práve v dnešnej dobe odôvodňuje potrebu na základe toho, aké niečo nemá byť, trochu sa orientovať v tom, aké to má byť. Vezmime najextrémnejší prípad: Nejaký ozaj priemerný profesor má mať prejav. Najprv má do činenia so svojimi myšlienkami o danom predmete; a ak je ozaj priemerný profesor, má do činenia aj s presvedčením, že tieto myšlienky, ktoré myslí, sú o dotknutom predmete vôbec tie najlepšie na svete. Všetko ostatné ho spočiatku nezaujíma. Tieto myšlienky si zapíše. A samozrejme, keď tieto myšlienky prenesie na papier, sú na naozaj papieri. Potom si tieto poznámky zastrčí do svojho ľavého bočného vrecka, ide von, jedno či do Goetheana alebo hostinca u Buchsov, nájde nejaký rečnícky pult, ktorý je postavený náležitým spôsobom v správnej vzdialenosti od očí, položí naň poznámky a číta. Nehovorím, že to takto robí každý, ale je to často sa vyskytujúci a pre našu súčasnosť predsa len charakteristický prípad, a ukazuje nám na hrôzu, akú dnes človek môže mať pred ústnym prejavom. Je to prípad, voči ktorému by mal človek mať najväčší odpor.

A pretože som povedal, že naše myšlienky vlastne nikoho nezaujímajú, a to, čo chceme, vlastne každého hnevá, tak potom sa zdá, že záleží na cítení; zdá sa teda, že základom ústneho prejavu musí byť mimoriadne dôležitý rozvoj cítenia. Takže, i keď možno vzdialený, tak predsa len určitom zmysle podstatný význam budú mať už také pocity, že sme si osvojili správny odpor voči tomuto extrémnemu prípadu. Raz som na jednom väčšom zhromaždení počul prednášku známeho Helmholtza, ktorá však bola prednesená týmto spôsobom, že poznámky sa vytiahli z ľavého bočného vrecka – a prečítali sa! Potom ku mne prišiel jeden novinár a povedal: Prečo sa vlastne táto prednáška nevytlačila a každému, kto tu bol, nestrčil do rúk jeden exemplár? – A Helmholtz by potom prešiel dokola a každému podal ruku! – Toto podanie rúk by pre poslucháčov bolo možno hodnotnejšie než to hrozné sedenie na tvrdých stoličkách, ku ktorému boli odsúdení, aby po dlhšiu dobu, než za akú by to sami boli prečítali, niečo si nechali predčítať. Väčšina, pravda, ak by to chcela pochopiť, by na to potrebovala omnoho dlhší čas; ale tým by nepomohlo ani krátke vypočutie si.

O všetkých týchto konkrétnych veciach už musíme naozaj premýšľať, ak chceme pochopiť, ako je možné sa v pravde a čestnosti usilovať o rečnícke umenie.

Na filozofickom kongrese v Bologni bola najdôležitejšia prednáška prednesená tak, že ležala na každej stoličke v troch rečiach po jednom exemplári. Človek ju najprv musel vziať do rúk, aby sa mohol posadiť, na prázdnu stoličku. A prejav, ktorý trval niečo vyše hodinu, bol potom z tohto výtlačku predčítaný. Takýmto spôsobom aj ten najkrajší prejav už viac nie je prejavom, pretože chápanie pri čítaní je niečo podstatne iné než chápanie pri počúvaní. A na tieto veci sa naozaj musí brať ohľad, ak sa životaplným spôsobom chceme vžiť do takýchto úloh.

Dornach, 11. októbra 1921

Odkazy

Psychologické základy a epistemologický názor antropozofie

Kongresová prednáška Rudolfa Steinera „Psychologické základy a epistemologický názor antropozofie“ vyšla najskôr pod názvom „Psychologické základy a epistemologický názor teozofie“ v *Atti del IV Congresso Internazionale di Filosofia Bologna MCMXI (Zborník IV. medzinárodného filozofického kongresu v Bologni)*, Janov 1911, str. 224; zvláštny výtlačok v r. 1911, ďalej v *Anthroposophie. Zeitschrift für freies Geistesleben (Antropozofia. Časopis o slobodnom duchovnom živote)*, 16. ročník, kniha 4, júl-september 1934; *Die Drei. Monatsschrift für Anthroposophie, Dreigliederung und Goetheanismus (Die Drei. Mesačník o antropozofii, trojčlennosti a goetheanizme)*, 18. ročník, zošit 2/3, apríl/jún 1948; *Reinkarnation und Karma und andere Aufsätze (Reinkarnácia a karma a iné články)*, Stuttgart 1961. Dnes sa nachádza v *Philosophie und Anthroposophie. Gesammelte Aufsätze 1904-1923 (Filozofia a antropozofia. Zbrané články 1904-1923)*, GA 35, Dornach 1984, str. 111-114. Z tohto vychádza toto nové vydanie.

Strana

- 10 *rozhovoru so Schillerom*: pozri vydanie Sophia, zv. 36, str. 246, druhy čítania str. 438. V trochu pozmenenom znení v „Glückliches Ereignis (Šťastná udalosť)“ (Morfológia)
- 10 *A tiež povedal*: list Herderovi zo 17. mája 1787, v *Italienische Reise (Talianska cesta)*
- 13 *pri svojom psychickom procese*: v prvom vydaní bolo uvedené „fyzickom procese“. K zmene došlo na základe porovnania textu s prvým uverejnením tohto článku. Pozri k tomu údaje v „Nachweis früherer Veröffentlichungen (Výkaz skorších vydaní)“, GA 35, *Philosophie und Anthroposophie (Filozofia a antropozofia)*, str. 476
- 14 *v mojej „Teozofii“ a „Tajnej vede“*: *Theosophie. Einführung in übersinnliche Welterkenntnis und Menschenbestimmung (Teozofia. Úvod do nadmyslového poznania sveta a ľudského poslania)*, 1904, GA 9, *Die Geheimwissenschaft im Umriss (Tajná veda v obryse)*, 1910, GA 13
- 17 *duševné stavy, aké má na mysli napríklad Shaftesbury*: Anthony Ashley-Cooper, gróf zo Shaftesbury (1671-1713). V osobnosti vidí obraz sveta ako v sebe harmonického celku. Pozri aj: *Characteristics of men, manners, opinions and times (Charakteristika ľudí, mravov, názorov a dôb)*, Londýn 1713, 3 zväzky. Pozri Paul Ziertmann: *Einleitung zu Shaftesbury. Untersuchung über Tugend (Úvod k Shaftesburymu. Výskum cnosti)*, fil. knižnica zv. 110, Lipsko 1905, str. XII. Tam je uvedené: „O jeho [Shaftesburyho] vnútornom vývoji po roku 1699 sme už spomenuli, že metafyzické myšlienky rozvíjal intenzívnejšie a priblížil sa estetickému chápaniu sveta a vnútra človeka, aj etického konania. K tomu ako tretie prichádza entuziazmus – rojčenie, pocitové pozorovanie vecí vyzdvihne na princíp“ – Rudolfom Steinerom použitý výraz „chladný rozum“ nie je možné chápať ako citát zo Shaftesburyho spisov.
- 17 *len obrazy, či dokonca len „symboly“ (Helmholtz)*: Doslovne Helmholtz uvádza: „Pokiaľ nám kvalita nášho pocitu podáva správu o vlastnosti vonkajšieho pôsobenia, ktorým bol podnietený, môže sa považovať za symbol, ale nie za odraz. [...] Symbol sa však vôbec nemusí podobať na to, čoho je symbolom.“ Pozri H. Helmholtz, *Die Tatsachen in der Wahrnehmung (Skutočnosti vo vnímaní)*, Berlín 1879, str. 12
- 17 *názory Johanna Müllera*: pozri *Handbuch der Physiologie des Menschen (Príručka fyziológie človeka)*, 2 zväzky, Koblenz 1883-1840, zv. II, str. 254
- 18 *„Skutočnosť vedomia“*: Moritz Benedikt, 1835-1920, lekár a kriminálny antropológ, *Die Seelenkunde des Menschen als reine Erfahrungswissenschaft (Náuka o duši ako čisto empirická veda)*, Lipsko 1895, str. 35

Listy

Zdroj: *Briefe Band II (Listy, zväzok II)*, GA 39, Dornach 1987, str. 448-450

- 21 *Federigo Enriques* (Livorno 1871-1946 Rím), profesor matematiky v Ríme, logik, teoretik poznania a historik logiky, predsedal IV. medzinárodnému filozofickému kongresu v Bologni. Napísal: *Problemi della scienza (Problémy vedy)*, Bologna 1906, 2. vydanie 1910, nemecky v 2 zväzkoch, Lipsko 1910, *Il problema della realtà (Problém reality)*, Bologna 1911, *Scienza e razionalismo (Veda a racionalizmus)*, Bologna 1913, *Les concepts fondamentaux de la science (Základné pojmy z oblasti vedy)*, Paríž 1913, a iné.
- 21 *Otto Penzig* (1856-1929), profesor botaniky na Univerzite v Janove, vtedy viedol Taliansku sekciu Teozofickej spoločnosti, je autorom veľkého diela o deformáciách rastlín *Pflanzen-Teratologie (Teratológia rastlín)*, 2. vydanie, 3 zväzky, Berlín 1921

Autoreferáty

Teozofia a duchovný život dneška

Prvý autoreferát Rudolfa Steinera o prednáške v Bologni. Najprv vyšiel v *Die Drei. Monatsschrift für Anthroposophie, Dreigliederung und Goetheanismus (Die Drei. Mesečník o antropozofii, trojčlennosti a goetheanizme)*, 18. ročník, zošit 2/3, apríl/jún 1948; Toto vydanie pochádza z GA 35, *Philosophie und Anthroposophie. Gesammelte Aufsätze 1904-1923 (Filozofia a antropozofia. Zbrané články 1904-1923)*, Dornach 1984, str. 145-151.

23 *Francesco Redi*, 1626-1697, prírodovedec, osobný lekár vojvodu z Toskánska. Zbrané dielo v 7 zväzkoch, 1644-1690

Stručne o teozofii na IV. medzinárodnom filozofickom kongrese

Druhý autoreferát Rudolfa Steinera o IV. medzinárodnom filozofickom kongrese. Najprv vyšiel v *Die Drei. Monatsschrift für Anthroposophie, Dreigliederung und Goetheanismus (Die Drei. Mesečník o antropozofii, trojčlennosti a goetheanizme)*, 18. ročník, zošit 2/3, apríl/jún 1948; Toto vydanie pochádza z GA 35, *Philosophie und Anthroposophie. Gesammelte Aufsätze 1904-1923 (Filozofia a antropozofia. Zbrané články 1904-1923)*, Dornach 1984, str. 152-155.

26 *živá diskusia*: pozri aj zápis diskusie, ktorý vyšiel v *Atti del IV Congresso Internazionale di Filosofia Bologna MCMXI (Zborník IV. medzinárodného filozofického kongresu v Bologni)*, Janov 1911, str. 246:

Discussione sul discorso del Prof. Steiner (Diskusia k prednáške prof. Steinera)

Dr. W. Łutosławski: Chcel by som položiť nasledujúce otázky:

1. Nie je pre vyšší vývoj duše dôležité, aby sa telu zabezpečili určité fyzické podmienky, teda na účely týchto rozvojových cvičení sa postavili laboratória alebo kláštory?
2. Ako je možné charakterizovať západnú jogu na rozdiel od orientálnej?
3. Ktoré historické osobnosti sú autormi cvičení, ktoré tu boli navrhované a popísané?
4. Ak rozlišujeme medzi silnými a slabými, a silným odporučíme uvedené cvičenia, nie je možné aj slabých týmito cvičeniami posilniť, aby vrodenu slabosť prekonali? *Severin Stark* v názoroch prednášajúceho konštatuje pokračovanie hlavnej Bergsonovej myšlienky a kladie otázku, či existuje všeobecne dostupné kritérium objektivity pre výroky ľudí pripravených podľa tohto programu. Táto otázka, ktorá je z hľadiska ekonomickosti vykonávania vedy nanajvýš správna, je oprávnená do tej miery, v akej prednášajúci chcel vo svojej práci podať viac než len generalizáciu nejakého jedného ľudského svedectva.

Dr. A. Trebitsch, prof. P. Enriques

Citáty

28 *A ako prvá skúsenosť: Die Rätsel der Philosophie (Záhady filozofie)*, GA 18, Dornach 1985, str. 606-608

29 *Predovšetkým je potrebné mať jasne na zreteli: Von Seelenrätseln (O záhadách duše)*, GA 21, Dornach 1983, str. 156-159

29 *herbartovská psychológia*: Johann Friedrich Herbart, 1776-1841, pozri Rudolf Steiner: *Die Rätsel der Philosophie (Záhady filozofie)*, GA 18, str. 256-265

30 *V devätnástom storočí*: prednáška v Berlíne 24. marca 1916, v: *Aus dem mitteleuropäischen Geistesleben (Zo stredoeurópskeho duchovného života)*, GA 65, Dornach 2000, str. 549-552

30 *výrok ako ten, ktorý vyriekol Hermann Helmholtz*: Hermann Helmholtz: *Die Tatsachen in der Wahrnehmung (Skutočnosti vo vnímaní)*, Berlín 1879, str. 12

31 *Ak sme dnes konfrontovaní s vonkajším svetom*: prednáška v Dornachu 24. mája 1915, v: *Kunst und Lebensfragen im Lichte der Geisteswissenschaft (Umenie a životné otázky vo svetle duchovnej vedy)*, GA 162, Dornach 2000, str. 42

31 *Toto som tu už raz ... vysvetľoval*: pozri: *Wege der geistigen Erkenntnis und der Erneuerung künstlerischer Weltanschauung (Cesty duchovného poznania a obnovenia umeleckého svetonázoru)*, GA 161, prednáška v Dornachu 2. mája 1915, rovnako *Okkultes Lesen und okkultes Hören (Okultné čítanie a okultné počúvanie)*, GA 156, prednáška v Dornachu 4. októbra 1914

31 *Paul Deußen*, 1845-1919, filozof a indológ, vydavateľ kritického vydania Schopenhauera. Hlavné diela: *Das System der Vedanta (Systém védanty)*, 1883, *Allgemeine Geschichte der Philosophie (Všeobecné dejiny filozofie)*, 1894. Indickú filozofiu uviedol do dejín filozofie.

- 32 *brožúru, ktorú proti teozofii napísal Franz Hartmann*: Franz Hartmann (1838-1912) bol nemecký teozof. Po smrti Heleny Petrovny Blavatskej (1831-1891) založil v roku 1897 teozofické združenie s názvom „Internationale Theosophische Verbrüderung, ITV (Medzinárodné teozofické bratstvo)“. Výraz „proti teozofii“ je možno dôsledok prepočutia stenografa a mal by znieť „o teozofii“. Je i možné, že Steiner presne citoval Deubove slová, aby charakterizoval jeho nedostatočné znalosti vo vzťahu k teozofii.
- 32 *Spomeňme si teraz na rôzne veci*: prednáška v Dornachu 30. augusta 1915, v: *Zufall, Notwendigkeit und Vorsehung (Náhoda, nutnosť a prozreteľnosť)*, GA 163, Dornach 2000, str. 44
- 32 *Nuž psychológia, náuka o duši plná predsudkov*: prednáška v Dornachu 16. júla 1921, v: *Menschenwerden, Weltenseele und Weltengeist – Erster teil (Vývoj človeka, svetová duša a svetový duch – prvý diel)*, GA 205, Dornach 1987, str. 219
- 33 *Chceme najprv začať*: prednáška v Dornachu 12. augusta 1921, v: *Menschenwerden, Weltenseele und Weltengeist – Zweiter teil (Vývoj človeka, svetová duša a svetový duch – druhý diel)*, GA 206, Dornach 1991, str. 118
- 34 *Nuž, kto prečíta moju „Filozofiu slobody“*: prednáška v Stuttgarte 25 mája 1921, v: *Anthroposophie und ihre Gegner (Antropozofia a jej protivnívici) 1919-1921*, GA 255b, Dornach 2003, str. 299-301
- 35 *Nehovorím, že by sme mali byť jasnovidní*: prednáška v Dornachu 1. januára 1923, v: *Die Entstehungsmoment der Naturwissenschaft in der Weltgeschichte und ihre seitherige Entwicklung (Okamih vzniku prírodnej vedy vo svetových dejinách a jej doterajší vývoj)*, GA 326, Dornach 1977, str. 91
- 35 *v mojich úvodoch ku „Goetheho prírodovedným spisom“*: Rudolf Steiner: *Einleitungen zu Goethes Naturwissenschaftlichen Schriften (Úvody ku Goetheho prírodovedným spisom)*, GA 1, Dornach 1987. Tu sú zmienené úvody zhromaždené. Pozri hlavne kapitoly VII, VIII, IX, X (odsek 1-4), XI, XII, XV.
- 36 *A tak, ako dnes prežívame myslenie*: prednáška v Dornachu 6. januára 1923, cit., str. 142-144
- 37 *To však práve v dnešnej dobe odôvodňuje potrebu*: prednáška v Dornachu 11. októbra 1921, v: *Anthroposophie, soziale Dreigliederung und Redekunst (Antropozofia, sociálna trojčlennosť a rečnícke umenie)*, GA 339, Dornach 1984, str. 12
- 37 *prednášku známeho Helmholtza*: ide tu o prednášku fyzika a filológa Hermanna von Helmholtza (1821-1894), ktorú mal v roku 1892 na valnom zhromaždení Goetheho spoločnosti vo Weimare s názvom „Goethes Vorahnung kommender naturwissenschaftlicher Ideen (Goetheho tušenie nadchádzajúcich prírodovedných ideí)“. Pozri *Berichte des Freien Deutschen Hochstiftes (Oznámenia Slobodného nemeckého biskupstva)*, 1893, str. 225